

Fragile Disciplinary-Punitive Welfare in Iran: The Logic of Governance in Dealing with Street-Working Children

Reihaneh Saremi¹, Pooya Alaedini² & Mojgan Taheri Tafti³

1. Phd Candidate in Social Welfare, Department of Social Planning, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.
2. Professor, Department of Social Planning, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding Author)). Email: palaedini@ut.ac.ir
3. Associate Professor, School of Urban Planning, University of Tehran, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Type of Article: Research

Article history:

Received 19 July 2026

Revised 03 September 2026

Accepted 06 September 2026

Keywords:

Discursive subjectification,
Empowerment,
Family-centeredness,
Fragile disciplinary-punitive welfare,
Street-working children.

This study examines the logic of governance embedded in social policies addressing street-working children in Iran. Although child labour is commonly approached through poverty, vulnerability, or protection, less attention has been paid to how policy discourse defines the child as a particular subject and how supportive interventions become connected to discipline and punishment. The study asks how these policies construct a policy subject and stabilize this construction through discursive and disciplinary mechanisms. The theoretical framework combines Michel Foucault's concepts of governmentality and discipline with Loïc Wacquant's analysis of the relationship between welfare and punishment. The research uses a qualitative case study of Tehran. Data were collected during 2021–2023 through policy and legal documents, semi-structured interviews with policy and implementation actors, social workers, non-governmental organizations, working children and their mothers, and field observations in service centres and urban spaces. Data were analysed through Norman Fairclough's critical discourse analysis. Findings show that the street-working child is constructed as a victim in need of rescue, while the family is simultaneously constituted as a site of risk and intervention. Rescue is therefore conditional on behavioural change, cooperation, and acceptance of disciplinary programmes. Empowerment is redefined as moral and pedagogical training rather than an expansion of economic power, shifting explanations of poverty toward individual skills, financial management, and family culture. Ambiguous definitions create interpretive discretion for frontline workers and allow children to move between welfare, protective, and penal pathways. Biometric identification, introduced ostensibly to improve counting, enables the recording and tracking of repeated street presence, facilitating intensified intervention and custody deprivation. Non-governmental organizations occupy a paradoxical position: they may criticize police violence while simultaneously implementing identification, registration, and soft disciplinary practices. The study conceptualizes this configuration as fragile disciplinary-punitive welfare, in which support, discipline, and punishment form a continuum whose effectiveness is limited by persistent resistance.

Copyright © 2026 The Authors. Published by The Anthropological Society of Iran. This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Citations: Saremi, R., Alaedini, P. & Taheri Tafti, M. (2026). "Fragile Disciplinary-Punitive Welfare in Iran: The Logic of Governance in Dealing with Street-Working Children". *Iranian Journal of Anthropology*, 23(42): 265-289.
<https://doi.org/10.22034/jasi.2026.2094992.1654>

Introduction

Social policy in Iran does not address poverty only through redistribution or material assistance. Some manifestations of deprivation, including street work, begging, and marginality, are increasingly framed through the category of social harm. Within this framing, policy determines not only who is entitled to support, but also what forms of behaviour and public presence make support legitimate. Street-working children occupy a contradictory position. Their age and legal status make them subjects of protection, yet their presence in public space can also be interpreted through vulnerability, risk, crime prevention, disorder, and family dysfunction. Consequently, interventions that appear protective may simultaneously regulate children and their families. This tension makes street-working children an important case for examining welfare and governance in Iran.

Existing Iranian research on working children has largely focused on causes and consequences of child labour, psychosocial vulnerability, lived experience, or the evaluation of services and organizational programmes. These studies have generated valuable knowledge, but less frequently examine the governing rationalities embedded in official policy and implementation. In particular, concepts such as protection, empowerment, family-centredness, vulnerability, and cooperation are often treated as beneficial rather than analysed as categories through which intervention is organized. The present study addresses this gap by shifting attention from whether policies support or repress children to how support itself is constructed and what forms of conduct it seeks to produce. The questions are: how do policies for street-working children construct a particular policy subject; through which discursive mechanisms is this subject produced; and through which disciplinary techniques is the resulting policy logic enacted and sustained?

The theoretical framework combines Foucault's analysis of governmentality and discipline with Wacquant's account of the articulation of welfare and penal institutions. Foucault makes it possible to examine how governing operates through the production of responsible and self-regulating subjects, while Wacquant directs attention to the institutional connection between welfare and coercive control. These perspectives are complemented by responsabilization and activation, which illuminate how structural problems may be translated into individual obligations. The study approaches policy not as a neutral delivery mechanism, but as a field in which categories, responsibilities, and legitimate interventions are produced. The analysis is based on a case study of Tehran, where policy-making and implementation institutions, non-governmental organizations, service centres, and street spaces were examined as interconnected sites of governance. This approach enables analysis of the relationship between official discourse, implementation practices, and the experiences and responses of policy subjects.

Discussion

The findings reveal a complex governing chain that begins with the discursive construction of the street-working child and extends through disciplinary intervention toward penal and exclusionary mechanisms. "Street presence" is a decisive criterion of policy visibility. Children working in public spaces become readily identifiable and governable, while other forms of child labour remain outside the same intervention apparatus. The policy subject is therefore produced by

public visibility. Within official and organizational discourse, the visible child is predominantly represented as a victim: a victim of poverty, inadequate parenting, exploitation, criminal networks, or the dangers of the street. This representation justifies intervention by positioning the child as dependent and the family as a source of risk.

Family-centredness is central to this process. Rather than strengthening family resources, it moves discipline into the family. Parents are evaluated by cooperation and willingness to prevent the child's return. Families unable to achieve this are represented as resistant or incapable. Empowerment is similarly detached from structural conditions of poverty and becomes a pedagogical project. Skills training, entrepreneurship, financial literacy, and behavioural education recast insecurity as deficiencies in skills, management, or personal choices. Their significance also lies in the behavioural expectations they establish. Failure is attributed to the subject rather than structural poverty or policy limitations.

A further finding concerns ambiguity. Definitions of policy subjects are not stable across documents and institutions. This ambiguity gives frontline workers interpretive discretion, allowing children to move between institutional pathways. The same child may become a beneficiary, vulnerable subject, family-risk case, or penal subject depending on interpretation. Identification technologies increasingly reinforce this process. Biometric registration, presented as a means of counting children, creates records that can recognize repeated presence. The welfare file thus acquires a surveillance function: repeated presence can be interpreted as non-cooperation and justify intensified intervention. Welfare and penal institutions consequently operate as connected stages.

Non-governmental organizations complicate this picture. Many criticize police violence and indiscriminate collection while attempting to provide unconditional support. Yet they may simultaneously participate in identification, registration, family intervention, and behavioural programmes. Delegation therefore redistributes implementation among non-state actors without removing the governing logic in practice. These findings qualify a simple application of Foucault or Wacquant. The Iranian configuration does not fully correspond to Wacquant's punitive state, nor to purely indirect Foucauldian governmentality operating through self-regulation. Instead, disciplinary and punitive mechanisms are combined with delegation, selective coercion, and uneven enforcement. Fragile disciplinary-punitive welfare captures this configuration.

Conclusion

The study concludes that the governance of street-working children in Iran cannot be adequately understood as either child protection or repression. It is better understood as welfare in which protection is conditioned by discipline and disciplinary failure can open a path toward punishment, exclusion, or surveillance. The child is constructed as a victim requiring rescue, but rescue is linked to programmes that transform the child and regulate the family. Support becomes conditional upon behavioural change and cooperation. The distinction between helping and governing becomes difficult to maintain. The concept of fragile disciplinary-punitive welfare identifies four interconnected features.

First, responsibility for implementation is delegated to non-state organizations, reducing the state's direct welfare burden while extending intervention. Second, responsibility for poverty is individualized through empowerment, skills training, and family-oriented interventions. Economic insecurity is translated into problems of conduct, capacity, or family culture. Third, punitive

possibilities remain present through custody deprivation, residential placement, detention, or deportation, particularly for migrants. Fourth, coercion is selective rather than uniformly applied, with migrant children especially exposed to exclusionary mechanisms. This selectivity shows that coercion operates unevenly across policy subjects. These elements form a continuum rather than discrete policy stages, linking supportive measures to coercive responses when behavioural change does not occur.

“Fragile” is analytically important. It describes the unstable capacity of the governing arrangement to achieve its intended effects. The model is not a fully consolidated punitive apparatus. Its interventions are repeatedly disrupted by everyday resistance, including refusal, concealment, escape, and return to street work. Families may resist because alternatives are unavailable, while children return because interventions do not alter the economic conditions making street work necessary. The system interprets repeated failure as resistance or non-cooperation, legitimating stronger intervention. Coercion thus partly reflects limited capacity to provide sustainable welfare. The study extends theory in three ways overall. First, the welfare-penal connection is also reinforced through organizational collaboration and biometric infrastructures that make welfare subjects traceable. Second, ambiguity functions as a governing technique by expanding frontline discretion and movement between protective and punitive classifications. Third, empowerment individualizes poverty and recasts structural failure as family non-cooperation. Child labour should therefore not be reduced to visible street presence or treated primarily as urban disorder. It should instead be treated as a structural and legal issue, with family economic insecurity addressed without conditioning support on behavioural conformity. Otherwise, well-intentioned protective policies may reproduce inequality while extending surveillance, discipline, and exclusion.

Observation Contribution:

This article is derived from the doctoral dissertation of the first author under the supervision of the second author and the advisement of the third author.

ISSN: 1375-2096

نامه انسان‌شناسی

سال ۲۳، شماره ۴۲، بهار و تابستان ۱۴۰۵، صص: ۲۶۵-۲۸۹.

<https://journal.asi.org.ir>

دانشگاه تهران
نامه انسان‌شناسی

DOI: <https://doi.org/10.22034/jasi.2026.2094992.1654>

رفاه انضباطی-تنبیهی شکننده در ایران:

منطق حکمرانی در مواجهه با کودکان کار در خیابان

ریحانه صارمی^۱، پویا علاءالدینی^۲، مژگان طاهری تفتی^۳

۱. دانشجوی دکتری رفاه اجتماعی، گروه برنامه‌ریزی اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

۲. استاد گروه برنامه‌ریزی اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول) palaedini@ut.ac.ir

۳. دانشیار دانشکده‌های زیبا/ دانشکده شهرسازی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخچه مقاله:

دریافت ۱۴۰۵/۰۴/۲۸

بازنگری ۱۴۰۵/۰۶/۱۲

پذیرش ۱۴۰۵/۰۶/۱۵

کلیدواژگان:

توانمندسازی،

خانواده‌محوری.

رفاه انضباطی-تنبیهی شکننده،

سوژه‌سازی گفتمانی،

کودکان کار در خیابان.

این پژوهش با تمرکز بر سیاست‌های معطوف به کودکان کار در خیابان، منطق حکمرانی را در مواجهه با این گروه تحلیل می‌کند. چارچوب نظری پژوهش برآمده از تلفیق آرای میشل فوکو (در باب حکومت‌مندی و فنون انضباطی) و لوئیک وکانت (درباره پیوند رفاه و تنبیه) است. داده‌های آن از طریق مصاحبه‌های نیمه‌ساخت‌یافته، گردآوری اسناد و هم‌چنین مشاهدات میدانی در تهران به دست آمده و در چارچوب تحلیل گفتمان فرکلاف تحلیل شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که کودک کار خیابانی در گفتمان رسمی «قربانی نیازمند نجات» تلقی می‌شود، اما این «نجات» مشروط به پذیرش برنامه‌های انضباطی است که خانواده را هدف می‌گیرد. «توانمندسازی» در عمل، به جای افزایش قدرت اقتصادی، به‌صورتی از انضباط تربیتی-اخلاقی تبدیل و به کودکان فقیر تحمیل می‌شود. ابهام در تعاریف به مددکاران اختیار تفسیر می‌دهد و امکان جابه‌جایی کودکان را میان مسیرهای نهادی متفاوت فراهم می‌آورد. شناسایی بیومتریک با هدف شمارش کودکان، به ابزاری برای ردیابی «تکرار حضور» و تشدید مداخله (سلب حضانت) بدل می‌شود. سمن‌ها نیز در موقعیتی پارادوکسیکال، هم‌زمان منتقد خشونت و مجری انضباط نرم‌اند. نتیجه این وضع شکل‌گیری «رفاه انضباطی-تنبیهی» است که در آن «مرئی شدن» در خیابان کودک را به شبکه‌ای از کنترل و انضباط، نه به صرف حمایت، وارد می‌کند.

حق انتشار این مستند، متعلق به نویسندگان آن است. ۱۴۰۵ ©. ناشر این مقاله، انجمن انسان‌شناسی ایران است.

این مقاله تحت گواهی زیر منتشر شده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

ارجاع به مقاله: صارمی، ریحانه، علاءالدینی، پویا و طاهری تفتی، مژگان. (۱۴۰۵). «رفاه انضباطی-تنبیهی شکننده در ایران: منطق حکمرانی در مواجهه با کودکان کار در

خیابان». *نامه انسان‌شناسی*، ۲۳ (۴۲): ۲۶۵-۲۸۹.

<https://doi.org/10.22034/jasi.2026.2094992.1654>

مقدمه و بیان مسئله

در سیاست‌گذاری اجتماعی ایران، برخی مصادیق فقر، از جمله حاشیه‌نشینی، تکدی‌گری و کار کودک، نه صرفاً ذیل سیاست‌های کاهش فقر، بلکه در چارچوب سیاست‌های مقابله با «آسیب‌های اجتماعی» صورت‌بندی می‌شوند (ن.ک. به کاوه و همکاران، ۱۴۰۰). در این چارچوب، «آسیب اجتماعی» صرفاً به محرومیت مادی اشاره ندارد، بلکه وضعیتی است که در آن برخی رفتارها، موقعیت‌ها یا سبک‌های زندگی، مسئله‌زا تلقی می‌شود و به واسطه آن فرد یا گروهی موضوع مداخله قرار می‌گیرد (ن.ک. به سام‌آرام و همکاران، ۱۳۹۵). بر این پایه، سیاست اجتماعی تنها به توزیع منابع و ارائه خدمات محدود نمی‌شود، بلکه در تعیین اینکه چه کسی نیازمند حمایت است، چه نوع حمایتی دریافت کند و حمایت تحت چه شرایطی مشروعیت می‌یابد نیز نقش دارد (Van Oorschot, 2000: 42-44). از این رو لازم است در تحقیقات معطوف به سیاست‌گذاری اجتماعی در ایران فرایندهایی در کانون توجه قرار گیرد که از طریق آنها گروه‌های فرودست به‌عنوان موضوعات خاص مداخله تعریف می‌شوند.

این مسئله درباره کودکان کار در خیابان اهمیت بیشتری می‌یابد. کودک، از یک سو به دلیل سن و جایگاه حقوقی خود، موضوع حمایت و مسئولیت دولت و سایر نهادهای اجتماعی است؛ اما از سوی دیگر ممکن است حضور او در خیابان نه فقط نشانه فقر و محرومیت، بلکه به‌عنوان وضعیتی مرتبط با آسیب، خطر، بزه‌دیدگی و اختلال در نظم عمومی صورت‌بندی شود. در ایران نیز سیاست‌های مربوط به کودکان خیابانی طی چند دهه، هم‌زمان اشکالی از حمایت، سامان‌دهی، جمع‌آوری و مداخله نهادی را دربر گرفته‌اند (جواهری و همکاران، ۱۴۰۲: ۵۵-۳۲). بدین ترتیب، کودک کار در نقطه‌ای قرار می‌گیرد که در آن منطق حمایتی و منطق مداخله و کنترل به یکدیگر نزدیک می‌شوند.

این احتمال هم‌نشینی در متون مربوط به کودکان در وضعیت خیابان نیز مورد توجه قرار گرفته است. کمیته حقوق کودک^۱ (۲۰۱۷) سازمان ملل متحد، در تفسیر عمومی شماره ۲۱، میان رویکرد حقوق‌محور، رویکرد رفاهی مبتنی بر نجات و رویکرد سرکوبگرانه تمایز می‌گذارد و نشان می‌دهد که رویکردهای رفاهی نیز در صورت تعریف کودک به‌عنوان موضوع «نجات»، ممکن است به مداخلاتی منجر شوند که حضور او در فضای عمومی را محدود می‌کنند. از این منظر، مسئله صرفاً این نیست که سیاست‌ها حمایتی‌اند یا کنترلی؛ بلکه باید پرسید حمایت چگونه تعریف می‌شود، چه نوع مداخله‌ای را مشروع می‌کند و در چه شرایطی به نظارت، اصلاح یا انضباط نزدیک می‌شود.

این پرسش درباره کودکان کار خیابان اهمیت مضاعفی دارد، زیرا مداخله در وضعیت کودک اغلب با مداخله در خانواده نیز همراه است. هنگامی که کار کودک به‌عنوان وضعیتی آسیب‌زا یا نامطلوب تعریف می‌شود، محتمل است که خانواده نیز به موضوع ارزیابی و مداخله تبدیل شود؛ به‌ویژه هنگامی که اشتغال کودک بخشی از راهبرد معیشتی خانوار باشد. بنابراین، مسئله سیاستی صرفاً «حمایت از کودک» نیست، بلکه تعیین حدود مداخله در زندگی کودک و خانواده و تعریف رفتار مطلوب برای آنان نیز هست. در این حالت، حمایت هم‌زمان واجد وجهی توان‌بخش و وجهی انضباطی می‌شود؛ بدین معنا که مشروط است به پذیرش شیوه خاصی از زندگی، همکاری با نهادهای مداخله‌گر یا تغییر رفتار.

این مقاله به سیاست‌گذاری اجتماعی معطوف به کودکان کار در خیابان می‌پردازد. در آغاز نشان داده می‌شود که قطع نظر از انبوه مطالعات در زمینه کار کودک در ایران، بیشتر پژوهش‌ها به علت‌شناسی، آسیب‌شناسی یا ارزیابی خدمات یا

1 Committee on the Rights of the Child

تجربه زیسته کودکان کار در خیابان معطوف بوده و کمتر به تحلیل نظام‌مند منطق حکمرانی نهفته در سیاست‌های رسمی و سازوکارهای اجرایی آن پرداخته‌اند. نظر به این خلأ، پژوهش حاضر بر آن است تا با عبور از نگاه صرفاً آسیب‌شناختی یا خدمات‌محور، به تحلیل منطق حکمرانی نهفته در سیاست‌های رسمی و برنامه‌های عملیاتی معطوف به کودکان کار در خیابان بپردازد. پرسش اصلی آن است که در ایران سیاست‌های سامان‌دهی کودکان کار در خیابان چگونه یک سوژه سیاستی خاص را برمی‌سازند و این صورت‌بندی از طریق چه سازوکارهای گفتمانی و فنون اجرایی تحقق می‌یابد. به بیان دیگر، حمایت از کودک در این سیاست‌ها چگونه تعریف می‌شود، چه نوع رابطه‌ای میان کودک، خانواده و نهادهای مداخله‌گر برقرار می‌سازد و این رابطه در چه شرایطی به انضباط، نظارت یا طرد نزدیک می‌شود؟

این مطالعه از آن رو اهمیت دارد که نشان می‌دهد سیاست اجتماعی چگونه در کنار کارکرد حمایتی خود در تولید سوژه‌های خاص، مسئول‌سازی افراد و خانواده‌ها و تنظیم حضور فرودستان در فضای عمومی مشارکت می‌کند. همچنین با توجه به نقش سازمان‌های مردم‌نهاد در اجرای سیاست‌های کودکان کار، این فرایند صرفاً از طریق دولت اعمال نمی‌شود، بلکه کنشگران غیردولتی نیز در انتقال و اجرای منطق سیاستی مشارکت دارند. بر این اساس، مقاله استدلال می‌کند که سیاست‌های سامان‌دهی کودکان کار در خیابان را نمی‌توان صرفاً در دوگانه حمایت/سرکوب گنجانده؛ بلکه باید آنها را در قالب نوعی «رفاه انضباطی-تنبیهی» تحلیل کرد که در آن حمایت، انضباط و در مواردی تهدید به کیفر در یک زنجیره مداخله به یکدیگر پیوند می‌خورند.

پیشینه پژوهش درباره کودکان کار خیابان در ایران

پژوهش‌های داخلی در زمینه کودکان کار را می‌توان در چند دسته اصلی طبقه‌بندی کرد. دسته نخست مطالعاتی هستند که با رویکردی آسیب‌شناختی و از منظر مددکاری اجتماعی، روان‌شناسی یا جرم‌شناسی به بررسی علل اقتصادی، فردی و خانوادگی کار کودک، ویژگی‌های جمعیت‌شناختی و پیامدهای روانی-اجتماعی آن پرداخته‌اند (وامقی و همکاران، ۱۳۹۰؛ مقدم، ملتفت و حزب‌بوی، ۱۴۰۱؛ ملتفت، شهریاری و حزب‌بوی، ۱۳۹۹؛ امیری، ۱۳۹۵؛ اونق و همکاران، ۱۴۰۲؛ وامقی و همکاران، ۱۳۹۴؛ احمدی، ۱۳۹۹). این پژوهش‌ها که حجم زیادی از متون موجود را تشکیل می‌دهند، عمدتاً متمرکز بر «کودک» به مثابه قربانی هستند و هدف خود را شناسایی عوامل خطر و ارائه راهکارهای حمایتی-اصلاحی تعریف می‌کنند.

دسته دوم تحقیقاتی هستند که به ارزیابی برنامه‌ها و خدمات ارائه‌شده به کودکان کار پرداخته‌اند؛ از مطالعه ارزیابی طرح‌های جمع‌آوری و سامان‌دهی (خواجه نائینی و هاشمی، ۱۳۹۹؛ سبزی خوشنمایی و همکاران، ۱۳۹۸) تا تحلیل عملکرد سازمان‌های مردم‌نهاد فعال در زمینه آموزش و حمایت از این کودکان (صارمی، ۱۴۰۰؛ اکرامی، ۱۳۹۷). این مطالعات اگرچه داده‌های ارزشمندی در باب کم و کیف مداخلات موجود فراهم آورده‌اند، اما عمدتاً در چارچوب همان گفتمان مسلط حرکت کرده و خود مفاهیم «حمایت»، «توانمندسازی» و «آسیب‌دیدگی» را به پرسش نگرفته‌اند.

دسته سوم پژوهش‌هایی هستند که با رویکردهای انتقادی‌تر به سیاست‌های معطوف به کودکان کار نگرسته‌اند (جوهری و همکاران، ۱۴۰۲) و معدوی بر کودکان کار مهاجر متمرکز شده و به نقش مهاجرت در کار خیابان و همچنین طرد این کودکان پرداخته‌اند (Alaadini & Mirzaei, 2021). این پژوهش‌ها گرچه گام‌های ارزشمندی در جهت مسئله‌سازی از رویکردهای مسلط برداشته‌اند، اما کمتر به تحلیل نظام‌مند «منطق حکمرانی» نهفته در سیاست‌های رسمی و سازوکارهای اجرایی آن پرداخته‌اند.

دسته آخر نیز پژوهش‌هایی هستند که عمدتاً از خلال مطالعه انسان‌شناختی به تجربه زیسته کودکان کار در خیابان می‌پردازد و زندگی روزمره آن‌ها را در خیابان، خانواده یا سایر محیط‌های اجتماعی مورد بررسی قرار می‌دهند (صفی‌خانی، ۱۳۹۵؛ اسفاری، ۱۳۹۶).

شکاف اصلی در این است که در ایران مطالعه سیاست‌های مرتبط با کودکان کار در خیابان عمدتاً فاقد پیوند نظری با

متون انتقادی در باب حکمرانی فقر، زیست‌سیاست و مکانیسم‌های انضباطی در دولت‌های مدرن است. تحلیل این سیاست‌ها از منظر نظریه‌های «رفاه انضباطی» و با تمرکز بر سازوکارهایی که در آن‌ها «حمایت» به شرطی برای «انضباط» بدل می‌شود، همچنان خلأ محسوسی است. به‌سخن دیگر، پرسش از این که مفاهیمی چون «توانمندسازی»، «خانواده‌محوری» و «آسیب‌دیدگی» چگونه در گفتمان رسمی صورت‌بندی می‌شوند و چه کارکردهای انضباطی‌ای در پوشش حمایت ایفا می‌کنند، در پژوهش‌های پیشین بی‌پاسخ مانده است.

به منظور پر کردن این شکاف، پژوهش حاضر می‌کوشد از یک‌سو با بهره‌گیری از چارچوب‌های نظری فوکو (حکومت‌مندی، انضباط) و وکانت (تنبیه‌گرایی نو، پیوند رفاه و کیفری) و دیگر نظریه‌پردازان حکمرانی (رُز و میلر) به تحلیل انتقادی گفتمان و عمل در حوزه سامان‌دهی کودکان کار بپردازد و از سوی دیگر، با تمرکز بر این مورد عینی، به بومی‌سازی مفاهیم «رفاه انضباطی»، «رفاه تنبیهی» و «حمایت مشروط» در بستر ایران کمک کند.

دیدگاه‌های نظری در باب رفاه انضباطی و تنبیهی

نظریه‌پردازان انتقادی معاصر متعددی با رد خوانش‌های تک‌سویه، نشان داده‌اند مدیریت فقرا در دولت‌های مدرن از طریق ترکیب پیچیده‌ای از فنون صورت می‌گیرد که در طیفی از «انضباط» تا «تنبیه» قرار دارند. دیدگاه‌های نظری مزبور را طی این بخش از مقاله در سه دسته توضیح می‌دهیم، که خصوصاً برای تحلیل وضع کودکان کار در خیابان مناسب است: (۱) سیاست‌های انضباطی (فوکو، رز، دین)، (۲) گذار از انضباط به رفاه تنبیهی (گارلند)، و (۳) رفاه تنبیهی (وکانت).

۱. سیاست‌های انضباطی: حکمرانی از طریق خودتنظیمی و مسئولیت‌سازی

میشل فوکو با معرفی مفهوم «حکومت‌مندی»^۱ نشان داده است که قدرت در جوامع مدرن نه تنها از طریق ممنوعیت، بلکه عمدتاً از طریق «هدایت رفتارها» و تولید «سوژه‌های خودتنظیم‌گر» اعمال می‌شود. در این منطق، هدف سرکوب فقرا نیست، بلکه تبدیل آنان به کنشگرانی مسئول و محاسبه‌گر است که زندگی خود را به‌مثابه «پروژه» مدیریت می‌کنند. فوکو در تحلیل نولیبرالیسم از گذار از انسان اقتصادی «مبادله‌گر» به «کارآفرین خود» سخن می‌گوید، یعنی وضعی که در آن فرد موظف است بر روی «سرمایه انسانی» خویش (سلامت، آموزش، مهارت) سرمایه‌گذاری کند (Foucault, 2008: 226). در این چهارچوب، فقر نه یک وضعیت ساختاری، بلکه نشانه شکست فرد در مدیریت بهینه این سرمایه تلقی می‌شود.

نیکلاس رز و میشل دین این بینش را در حوزه سیاست‌گذاری اجتماعی بسط داده‌اند. طبق استدلال آنان، دولت‌های نولیبرال از طریق «مسئول‌سازی»^۲ و «فعال‌سازی»^۳ حکمرانی می‌کنند. مسئول‌سازی فرآیندی است که طی آن بار رفاه از دوش دولت و جامعه به دوش سوژه فردی منتقل می‌شود. مشکلاتی مانند بیکاری به کاستی‌های فردی در انگیزه، مهارت یا اخلاق کار بازگردانده می‌شوند (Rose, 1999: 265-270; Rose, 1999: 142-143). فعال‌سازی هسته برنامه‌های «کارگستری»^۴ را تشکیل می‌دهد که در آن دریافت کمک‌های اجتماعی مشروط می‌شود به شرکت در دوره‌های آموزشی، جستجوی فعال کار و اثبات «نگرش درست» (Dean, 2010: 260; Dean, 2010: 149-151). این فرآیندها مساعدت اجتماعی را از «حق» به «امتياز مشروط» تبدیل می‌کنند. پیون و کلووارد (۱۹۷۱) نیز چند دهه قبل نشان داده بودند که سیاست‌های رفاهی اغلب با هدف «تنظیم نظم مدنی» و «تحمیل کار» طراحی می‌شوند. در این چارچوب انضباطی، سیاست‌هایی مانند «برنامه‌های توانمندسازی»، «کار اجباری عمومی» یا «مشارکت در دوره‌های مهارت‌آموزی» ابزارهایی برای شکل‌دادن به رفتار، ذهنیت و بدن فقرا و ادغام آنان در نظم هنجاری بازار کار هستند.

۲. گذار از انضباط به رفاه تنبیهی: درهم‌تنیدگی منطق اصلاح و مجازات

1. Governmentality
2. Responsibilization
3. Activation
4. Workfare

تحلیل‌های تاریخی نشان می‌دهد که سیاست‌های معطوف به فقر در حالتی دوگانه و گذرا بین انضباط و تنبیه عمل کرده‌اند. گارلند با تکیه بر آرای فوکو، در دو کتاب خود، *مجازات و رفاہ* (۱۹۸۷) و *فرهنگ کنترل* (۲۰۰۱)، به کنترلی که از خلال نظام رفاهی اعمال می‌شود توجه می‌کند. *مجازات و رفاہ* با توصیفی از مجازات در بریتانیای دوره ویکتوریایی آغاز می‌شود و پیوندهای میان جزئیات عملکردهای کیفری و ساختارهای وسیع‌تر روابط اجتماعی و اقتصادی را بررسی می‌کند. این کتاب شرح می‌دهد که چگونه نهادهای کیفری ویکتوریایی مجرم را به‌عنوان یک فرد آزاد، برابر و مسئول به‌عنوان یک سوژه حقوقی معرفی می‌کرده‌اند و چگونه اخلاق کار انضباطی توسط نظام کار غیرمولد زندان بر افراد تحمیل می‌شده است (Garland, 1987: 40). ترکیب یادشده نقطه عزیمت از انضباط به رفاہ تنبیهی است. در این مرحله، انگیزه اخلاقی اصلاح فرد (انضباط) با ابزارهای قهری و محدودکننده آزادی (تنبیه) درهم می‌آمیزد. اعمال شرطی‌سازی‌های سختگیرانه در دریافت کمک‌ها، نظارت پیوسته مددکاران اجتماعی و تهدید به قطع مزایا یا تحویل به نهادهای قضایی، همگی نشانگر این منطق دوگانه هستند. این گذار حاکی از آن است که وقتی پروژه انضباطی ساختن «سوژه مسئول» با شکست مواجه می‌شود یا فرد از پذیرش این نقش سر باز می‌زند، دولت به‌راحتی می‌تواند با کنار زدن روکش انضباطی وجوه تنبیهی را عریان سازد.

۳. رفاہ تنبیهی: جرم‌انگاری فقر و گسترش دولت کیفری

لوئیک وکانت با طرح مفهوم «دولت تنبیهی نولیبرال» استدلال می‌کند که در دوره معاصر مدیریت ناامنی اجتماعی^۱ ناشی از فقر بیش از پیش به دستگاه عظیم کیفری سپرده شده است. از نظر وکانت، «کارگستری» و «زندان‌گستری» دو ستون به هم پیوسته یک استراتژی واحد برای کنترل پرولتاریای جدید هستند (Wacquant, 2009: 103). رفاہ تنبیهی^۲ وضعی است که در آن نهادهای رفاہ و نهادهای کیفری نه تنها در هدف (کنترل فقرای مزاحم) همسو می‌شوند، بلکه در عمل نیز پیوندی سازمانی می‌یابند. این پیوند در مواردی مانند به‌اشتراک‌گذاری اطلاعات بین ادارات رفاہ و پلیس، استفاده ابزاری از کمک‌های اجتماعی برای نظارت بر افراد، یا ارجاع مستقیم «متمردان» برنامه‌های کارگستری به سیستم قضایی متجلی می‌شود.

دیوید گارلند نیز نشان داده که از اواخر قرن بیستم، نظام «رفاہ تنبیهی» جایگزین رویکرد صرفاً اصلاح‌گرایانه شده است. در نظام جدید، اگرچه گفتمان بازپروری به‌طور کامل محو نشده، اما با منطق سختگیرانه مدیریت ریسک، نظارت و طرد گروه‌های «پرخطر» تلفیق یافته است (Garland, 2001: 35-39). تمرکز از «اصلاح فرد» به «خنثی‌سازی تهدید» تغییر کرده است. در این چارچوب، پدیده‌هایی مانند تکدی‌گری یا بی‌خانمانی نه صرفاً به‌عنوان محرومیت، بلکه به‌مثابه «جرایم کیفری خرد» یا اختلال در نظم شهری بازتعریف می‌شوند که مستلزم پاسخ پلیسی و قضایی هستند. در مورد کودکان، این «تهدید» نه لزوماً از سوی خود کودک، که از سوی خانواده‌اش دانسته می‌شود: خانواده‌ای که «فرهنگ غلط»، «مقاومت» یا «عدم همکاری» آن کودک را در معرض «خطر» قرار داده و بنابراین «مداخله» را ضروری ساخته است. هینتون (۲۰۱۶) (Hinton, 2016) نیز در تحلیل خود از ایالات متحده، به روشنی نشان می‌دهد که چگونه «جنگ با فقر» در دهه ۱۹۶۰ به‌تدریج و از طریق گفتمان «جنگ با جرم» به «جنگ علیه فقر» تبدیل شد و به گسترش خیره‌کننده نظام پلیسی و زندان‌ها انجامید. چارچوب نظری این پژوهش سیاست‌های معطوف به کودکان کار در خیابان را در تقاطع این سه تحلیل/منطق می‌نشانند و نشان می‌دهد که چگونه «حمایت» در این حوزه به «انضباط مشروط» و «تنبیه پنهان» بدل می‌شود.

۱- پرسش‌های پژوهش

- در ایران سیاست‌های سامان‌دهی کودکان کار در خیابان چگونه صورت‌بندی گفتمانی شده و چه نسبتی با منطق «رفاہ انضباطی-تنبیهی» دارد؟

1 .Social insecurity

2 . Penal Welfare

- این صورت‌بندی گفتمانی چه سوژه‌ای از «کودک کار در خیابان» بر می‌سازد و این فرایند سوژه‌سازی گفتمانی از طریق چه سازوکارهایی صورت می‌پذیرد؟
- این صورت‌بندی گفتمانی از طریق چه فنون انضباطی در عمل تثبیت می‌شود؟

روش‌شناسی

پژوهش حاضر با هدف تحلیل گفتمان و عمل در سیاست‌های مطعوف به کودکان کار در خیابان، از رویکرد کیفی و راهبرد مطالعه موردی کیفی بهره می‌گیرد. این مطالعه موردی سیاست‌ها و برنامه‌های رسمی و عملیاتی مطعوف به «کودکان کار در خیابان» را به‌عنوان نماد عینی پیوند «حمایت» و «انضباط» در سیاست‌گذاری اجتماعی ایران در کانون توجه قرار می‌دهد. مکان پژوهش شهر تهران بوده و فرایند گردآوری داده‌ها در سه عرصه به‌هم‌پیوسته شامل نهادهای سیاست‌گذار و اجرایی، سازمان‌های مردم‌نهاد و مراکز ارائه‌دهنده خدمات به کودکان کار، و فضاهای شهری محل حضور و فعالیت کودکان کار انجام شده است. انتخاب این عرصه‌ها با هدف بررسی پیوند میان گفتمان رسمی سیاستی، فرایندهای اجرایی و تجربه زیسته سوژه‌های سیاست انجام گرفته است.

نمونه‌گیری مشارکت‌کنندگان در این پژوهش به شکل هدفمند و با معیارهای زیر صورت گرفته است:

(۱) کارشناسان و مدیران سازمان‌های سیاست‌گذار و اجرایی: نمونه‌گیری از این گروه با معیار «اطلاعات غنی^۱» صورت گرفت؛ بدین معنا که افرادی انتخاب شدند که مستقیماً در تدوین یا اجرای سیاست‌های مرتبط با کودکان کار درگیر بودند یا به‌دلیل سابقه کاری و موقعیت سازمانی‌شان، دسترسی به اطلاعات کلیدی داشتند. دسترسی به آنان از طریق معرفی‌نامه رسمی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی میسر گردید؛ (۲) کنشگران اجتماعی، مددکاران و مدیران سمن‌ها: این گروه با معیار «تنوع‌بخشی^۲» انتخاب شدند تا طیف مختلف کنشگری (حمایتی، آموزشی، توانمندسازی) و سمن‌های با گستردگی پوشش متفاوت (محله‌ای، شهری) را پوشش دهند. همچنین، سمن‌هایی انتخاب شدند که سابقه فعالیت طولانی‌مدت (حداقل سه سال) در حوزه کودکان کار داشتند؛ (۳) کودکان کار و مادران‌شان: این گروه با معیار «موردهای حیاتی^۳» به‌عنوان سوژه‌های اصلی این سیاست‌ها انتخاب شدند که تجربه زیسته آنان در مواجهه با برنامه‌های انضباطی-حمایتی برای درک کارکرد عملی سیاست‌ها حیاتی بود. دسترسی به این گروه از طریق همکاری با سمن‌های فعال و روش گلوله‌برفی میسر شد.

داده‌های کیفی این پژوهش در بازه زمانی ۱۴۰۰ تا ۱۴۰۲ در شهر تهران و از سه منبع گردآوری شده است:

الف) اسناد: شامل قوانین، آیین‌نامه‌ها، دستورالعمل‌های اجرایی؛ ب) مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته: فهرست مصاحبه‌شدگان در جدول ۱ آمده است؛ ج) مشاهدات میدانی: شامل حضور در مراکز حمایتی کودکان کار، سطح خیابان و دو مشاهده غیرمشارکتی چندساعته نیز با کودکان کار در خیابان در هفت حوض و پارک شهر تهران انجام گرفت.

1 . Intensity sampling
2 . Variety sampling
3 . Critical sampling

جدول ۱. اطلاعات مصاحبه‌شدگان و طول مدت مصاحبه^۱

Table 1: Interviewee specifications and the length of interviews

مصاحبه‌شونده ^۲	نام مرکز یا واحد سازمانی	مجموع مدت زمان مصاحبه
کارشناس سازمانی	خانم شین	۲ ساعت و ۳۰ دقیقه
		۴۰ دقیقه
		۷۰ دقیقه
	آقای ح	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱ ساعت و ۵ دقیقه
		۵۰ دقیقه
	آقای م.ح	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
	خانم ت و آقای ک	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
کنشگران	خانم ت و آقای ک	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	آقای ع	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	آقای ح	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	آقای ف	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	خانم خ	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	خانم الف	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	آقای م	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
کودکان کار در خیابان	آقای ن	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	آقای ع	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	آقای ص	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	آقای ع	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	خانم ت	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	خانم الف	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	خانم پ	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	آقای م	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	خانم ب	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	آقای الف	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	شکرانه	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	خانم ک	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	آقای ک	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	آقای چ	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	نسترن	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	مژده و دنیا	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	فرهاد	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	سمانه	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	لیلا	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	گروه متمرکز	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	اصغر	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	ایوب	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	ترانه	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه
	حامد و مهدی	۱ ساعت و ۴۰ دقیقه
		۱۰ دقیقه
		۱۵ دقیقه

تحلیل داده‌ها بر اساس چارچوب تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف (۱۹۹۵) در سه سطح صورت گرفته است: سطح نخست (تحلیل متن) به بررسی ویژگی‌های زبانی، واژگانی و استعاری تمام داده‌ها (اسناد، گفتار مسئولان، کنشگران و کودکان) پرداخت. این بررسی شامل انتخاب واژگان، استعاره‌ها، ساختارهای دستوری (نحوه نسبت دادن کنش و مسئولیت، وجهیت و پیش‌فرض‌ها) بود تا الگوی زبانی سازنده سوژه کودک کار شناسایی شود. سطح دوم (تحلیل عمل گفتمانی) به بررسی فرایندهای تولید، توزیع و مصرف گفتمان و همچنین ارجاعات بینامتنی آن به گفتمان‌های پزشکی، حقوقی، اخلاقی،

۱. به رغم تلاش‌های متعدد، امکان مصاحبه با نیروی انتظامی و سازمان امور زندان‌ها فراهم نشد.

۲. علی‌رغم تلاش‌های بسیار امکان ارتباط با نیروی انتظامی و همچنین وزارت دادگستری فراهم نشد.

توسعه‌ای و امنیتی اختصاص یافت. سطح سوم (تحلیل عمل اجتماعی) به تبیین نسبت این گفتمان با اقتصاد سیاسی و اولویت‌های حکمرانی در ایران پرداخت. کدگذاری مصاحبه‌ها و مشاهدات براساس این سه سطح و با نرم‌افزار MAXQDA نسخه ۲۰۲۰ انجام شد و تا رسیدن به اشباع نظری ادامه یافت. برای افزایش اعتمادپذیری یافته‌ها، از مثلث‌سازی در داده‌ها (تلفیق اسناد، مصاحبه‌ها و مشاهدات) و هم‌چنین بازگشت مکرر به داده‌های خام استفاده شد.

اگرچه مکان اصلی انجام پژوهش میدانی شهر تهران است، اما نظر به تمرکز نهادهای سیاست‌گذار و اجرایی در پایتخت و نیز انباشت تجارب سیاستی در این شهر، یافته‌ها را می‌توان تصویری از الگوی کلی حکمرانی در ایران تلقی کرد. در عین حال، تعمیم دادن نتایج به شهرهای کوچک‌تر یا مناطق دارای ترکیب قومی-مذهبی متفاوت نیازمند پژوهش‌های تکمیلی است.

یافته‌های پژوهش

الف) بر ساخت سوژه «کودک کار خیابانی»

در این بخش با تمرکز بر سطح نخست تحلیل فرکلاف، یعنی سطح تحلیل متن (توصیف)، به بررسی واژگان، استعاره‌ها و شیوه‌های نام‌گذاری در اسناد سیاستی و گفتار مسئولان پرداخته می‌شود که سوژه «کودک کار خیابانی» را برمی‌سازند و مداخلات بعدی را توجیه می‌کنند. نخستین و مهم‌ترین سازوکار در سطح متن در مواجهه با کودکان کار تمایزگذاری بر اساس «حضور در خیابان» است. توجه به سیاست‌ها و هم‌چنین ساختار سیاستی کشور نشان می‌دهد کودکی که در خیابان نباشد، اساساً ذیل مقوله «آسیب اجتماعی» قرار داده نمی‌شود و از دایره مداخلات خارج می‌ماند. شاهد این مدعا آن است که متولی کودکان کار در خیابان دفاتر پیشگیری از آسیب اجتماعی سازمان بهزیستی معرفی شده‌اند و این دفاتر با همکاری دفاتر آسیب اجتماعی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، سازمان امور اجتماعی کشور و هم‌چنین شهرداری‌ها (به‌طور خاص شهرداری تهران) فعالیت می‌کنند. این در حالی است که بررسی داده‌های مرکز آمار نشان می‌دهد بخش بزرگی از کودکان کار در ایران در مزارع، کوره‌های آجرپزی، کارگاه‌های زیرزمینی، مشاغل خانگی، صنایع و معادن مشغول به کار هستند (مرکز آمار، ۱۴۰۲). تولی‌گری این کودکان با بخش روابط کار وزارت کار است که می‌بایست در قالب نظارت بر کارگاه‌ها و منع به‌کارگیری کودکان صورت گیرد، اما تا به امروز سند سیاستی مجزایی، علی‌الخصوص برای مداخله و حمایت بدین منظور تهیه نشده است.

واژگان کلیدی به‌کاررفته در تعاریف «کودک خیابانی» در اسناد مختلف نیز بار معنایی متفاوتی دارند: در قانون حمایت از اطفال و نوجوانان، «بی‌خانمانی» و «فقر» و پیوندش با «خطر» محور اصلی تعریف هستند و کودک را در جایگاه «در معرض خطر» قرار می‌دهند؛ در حالی که در اسناد سازمان بهزیستی (برای نمونه ن.ک به سازمان بهزیستی، ۱۳۹۸؛ سازمان بهزیستی، ۱۴۰۰) «ارتباط با خانواده» و «قطع ارتباط» محور تعریف است، که کودک را در جایگاه «گسسته از خانواده» بازنمایی می‌کند. در مقابل تعریف «کودک کار» بر کسب درآمد و امرار معاش تمرکز دارد. تمرکز بر خطر و گسستگی از خانواده اولویت برای مداخله را تبیین می‌کند و نبود این مفاهیم در تعریف عام کودک کار دیگر اشکال کار کودک را از دایره مداخله خارج می‌کند. درواقع آنچه در عمل ملاک اصلی مداخله قرار می‌گیرد، صرفاً «حضور در خیابان» است. کودکی که در خیابان کار می‌کند (چه دست‌فروش، چه گل‌فروش، چه زباله‌گرد و چه متکدی) «مشهود» و «قابل دسترس» است و بنابراین سوژه مداخله قرار می‌گیرد. در مقابل، کودکی که در کارگاه قالی‌بافی، مزرعه، ساختمان‌سازی یا مشاغل صنعتی فعالیت می‌کند از دایره این مداخلات خارج است. گویا «آسیب» بودن کار کودک، نه به ماهیت و شرایط کار، که به «مرئی بودن» آن در فضای شهری گره خورده است.

البته این‌ها، صرف نظر از گسست‌شان، حین اجرا و در سطح سمن‌های شهر تهران دست‌خوش بازتعریف می‌شوند. مؤسساتی که ذیل آیین‌نامه‌های سامان‌دهی و حمایت از کودکان کار در خیابان و با همکاری شهرداری تهران و سازمان بهزیستی مشغول به فعالیت هستند جامعه هدف خود را «کودکان کار و در معرض آسیب» نام می‌نهند و در عمل تمام کودکان کار و حتی کودکان مهاجر غیرکارگر را مشمول فعالیت خود می‌دانند. درواقع نوعی بازتعریف گفتمانی از گروه هدف خود می‌کنند که از نظر زبانی، مرزهای تعریف سیاستی را در می‌نورد. با این حال، بازنمایی رسانه‌ای این مؤسسات (به‌طور خاص در شبکه‌های اجتماعی) نشان می‌دهد که در عمل، سوژه اصلی بازنمایی‌شده برای مداخلات همچنان «کودک کار در خیابان» است و سایر اشکال کار کودک در حاشیه این بازنمایی قرار دارند.^۱ در این بازنمایی، واژگان گسترش می‌یابند اما سوژه بازنمایی‌شده ثابت می‌ماند تا آن‌جا که در بسیاری از موارد عنوان «کودک کار» در عوض «کودک کار در خیابان» مورد استعمال قرار می‌گیرد.

در متون سیاستی و گفتار مسئولان، کودک کار در خیابان عمدتاً در جایگاه «قربانی» ترسیم می‌شود: قربانی فقر خانوادگی، قربانی والدین ناآگاه یا سوءاستفاده‌گر، قربانی شبکه‌های بزه و مافیایی و حتی با توجه به آموزش‌های بهداشتی که بر «خطرات ذاتی خیابان» تأکید می‌کنند، قربانی محیط. البته نحوه ترسیم این جایگاه در سازمان‌ها و گفتار مسئولان با یکدیگر متفاوت است. برای نمونه، در راهنمای عمل برای آموزش کودکان خیابانی (معروفی و ایمانی، ۱۳۹۲)، که توسط سازمان بهزیستی انتشار یافته است و به‌عنوان دستورالعمل به مراکز نگهداری کودکان خیابان ارائه شده، آمده است: «بررسی وضعیت فرهنگی و خانوادگی کودکان خیابانی در اکثر موارد نشان می‌دهد که نمی‌توان برای آموزش موضوعات مهم و اولیه نظیر اصول اولیه بهداشتی و ایمنی و حقوق اولیه به آموزش‌های خانواده اکتفا کرد (معروفی و ایمانی، ۱۳۹۲: ۹)». این جمله خانواده را فاقد صلاحیت و کودک را در وضعیتی «فره‌یخته‌نشده» بازنمایی می‌کند که نیاز به آموزش از سوی نهادهای بیرونی دارد. در مقابل در تبیین فعالیت مراکز شوق زندگی ذیل وزارت دادگستری آمده است که با فعالیت این مراکز «می‌توان از بروز بسیاری از جرائم احتمالی که ممکن است این کودکان در آینده مرتکب شوند یا قربانی آن شوند، پیشگیری کرد» (علی القاصی مهر، رییس رییس کل دادگستری تهران).^۲ درواقع کودک قربانی محیطی است که او را مستعد ارتکاب جرم می‌کند.

نکته حائز اهمیت آن است که این قربانی‌سازی تصویری منفعل و فاقد عاملیت از کودک ترسیم می‌کند؛ تصویری که شرط لازم برای مداخله پدرسالارانه است. تصویر قربانی نسبتی با تصویری ساختاری از مسئله کار کودک ندارد، بلکه این کودکان را «قربانیان بی‌پناهی» ترسیم می‌کند که نهادهای بیرونی (دولت و سمن‌ها) حق و وظیفه اخلاقی پیدا می‌کنند تا به «نجات» او به‌عنوان یک فرد بشتابند. از این منظر، کودک به تنهایی قادر به مدیریت زندگی خویش نیست و نیازمند راهنمایی، تربیت و نظارت دائمی است.

با وجود آنکه برخی سمن‌های مورد مطالعه تلاش کرده بودند تا با تأکید بر مسئله فقر بر ساختاری بودن مسئله کار کودک تأکید کنند و در عوض نجات بر «حق کودکان» تأکید کنند اما جایگاه «ناجی» در گفتار بسیاری از مدیران و کارکنان سمن‌ها نیز به کرات بازتولید می‌شود. مدیر یک سمن در تبیین لزوم وجود مراکز مردم‌نهاد در محله‌های فقیرنشین عنوان کرد: «بچه من کارش این بود که با پدرش در خیابان دایره دست بگیرد و شعر عمو فیروز بخواند، این اما ما بودیم که او را از خیابان برداشتیم و به جایی رساندیم که الآن در صحنه تئاتر شهر مرغ سحر استاد شجریان می‌خواند» (خانم ب، مدیر سمن).

ساخت سوژه کودک کار در جایگاه قربانی، با واژگانی که خانواده را به‌عنوان «عامل خطر» یا «بستر آسیب» بازنمایی

۱. اگرچه در مصاحبه‌ها با مسئولان شهرداری و سمن‌ها احراز شد که بیشتر کودکانی که تحت پوشش این مؤسسات قرار داشتند کودکان کار در خیابان

نبودند.

2. <https://behzisti.ir/x36SZ>

می‌کند گره خورده است. ارجاع مکرر کارشناسان به «فقر فرهنگی» به‌عنوان ریشه اصلی کار کودک در خیابان مؤید این ادعاست. با وجود موارد معدودی که بر اهمیت اقتصاد در تبیین کار کودک در خیابان تأکید داشتند، در مصاحبه‌های صورت‌گرفته در تمام سطوح (کارشناسان، معلمان، مدیران و کارکنان سمن‌ها و سیاست‌گذاران) اشاره به «فقر فرهنگی» به‌عنوان عامل کار کودک تکرار شده بود.

مسئله این کودکان فقر اقتصادی نیست، فقر فرهنگی است. تا خانواده‌های اینها درست نشوند و تربیت این کودکان اصلاح نشود کاری از پیش نمی‌توان برد. پدرهای اینها همه جوانند، با بدن‌های ورزشکاری که معلوم است چندین ساعت باشگاه می‌روند و وزنه می‌زنند. آن وقت بیکار در خانه می‌نشینند و زن و بچه‌های‌شان را برای کار به بیرون می‌فرستند... این فرهنگ را می‌بایست در میان آن‌ها تغییر داد. کار راحتی نیست. ما چندین جلسه مشاوره و صحبت با حامد داشتیم تا به او بگوییم این سبک زندگی درست نیست (آقای الف، معلم سمن).

در این گفتار، واژه «فرهنگ» در تقابل با «اقتصاد» قرار می‌گیرد و فقر از یک مسئله ساختاری به یک «نقص فرهنگی-رفتاری» تبدیل می‌شود که نیازمند «تغییر» از طریق مداخلات تربیتی است.^۱

در همین راستا «برنامه اقدام و عمل» سازمان بهزیستی (سازمان بهزیستی، ۱۴۰۱) بر «خانواده‌محوری» تأکید دارد، اما این خانواده‌محوری نه به معنای تقویت اقتدار و منابع خانواده، که به معنای نفوذ به حریم آن و زیر سؤال بردن صلاحیتش است. این برنامه مملو از آموزش‌هایی مانند «مهارت‌های فرزندپروری» و «آگاهی از حقوق کودک» برای والدین است که پیش‌فرض آن ناآگاهی یا عدم صلاحیت خانواده‌هاست. در چارچوب «برنامه اقدام و عمل»، خانواده‌ای که کودکش به خیابان می‌آید، یا «آگاه» نیست، یا «توانمند» نیست، یا «فرهنگ» اشتباهی دارد. در تثبیت این تصویر واژگان «همکاری» یا «مقاومت» خانواده در برابر تغییر پررنگ می‌شود. خانواده‌ای که در فرایند مداخله «همکاری» لازم را نداشته باشد یا کودک پس از تعهد دوباره به خیابان بازگردد، «خانواده‌ای مقاوم» معرفی می‌شود. در این برنامه، سه بار مشاهده مجدد کودک در خیابان پس از تعهد خانواده، به «ارجاع پرونده به مراجع قضایی» و سلب حضانت می‌انجامد. واژگان «مقاومت» و «همکاری» که شاید بتوان آن را متأثر از دو گفتمان پزشکی-روان‌شناختی و انتظامی دانست، مسئولیت شکست را از سیاست به خانواده منتقل می‌کنند. مقاومت و همکاری در گفتمان پزشکی-روان‌شناختی در نسبت با یک بیماری بیرونی تعریف می‌شود که در صورت همکاری رفع می‌شود و در صورت مقاومت در بدن اشاعه می‌یابد؛ از سوی دیگر این مقاومت ذیل گفتمان انتظامی نیز به‌وضوح جای می‌گیرد.

یک مدیر مؤسسه با وضوح بیشتر از این ساخت خانواده با عنوان عامل خطر یا بستر آسیب برای توجیه ضرورت مداخله در سطح خانواده و آن‌چه او «انقطاع نسلی» می‌خواند، سخن می‌گوید:

«ما باید روی انقطاع نسل کار کنیم. یعنی چه؟ یعنی کاری کنیم که این کودک کاری که من امروز تحت تکفل دارم در نسل بعد، راه خانواده‌اش را طی نکند. اولین ابزار نگرش فرد است. باید روی نگرش این فرد کار بکنیم تا این کودک بفهمد که دنیا این خیابان و این مدل زندگی نیست... زمانی که می‌خواهی انقطاع نسلی انجام بدهی باید کار توانمندسازی بکنی، اما توانمندسازی به این معنا نیست که من کودک تحت تکفل را ببرم در کارگاهی و کارآفرینی بکنم... اگر می‌خواهیم به انقطاع نسلی برسیم ما باید به آن نوع توانمندسازی برسیم که بتوانیم از دل مدارس و مؤسسات‌مان این کودکان را اجتماع‌پذیر کنیم. خانواده این کودک توان اجتماع‌پذیر کردن او را ندارد. خانواده او مهاجر، کم‌سواد و درگیر آسیب اجتماعی است. در نتیجه این توانمندسازی خانواده‌محور با رویکرد اصلاح خانواده و یا حذف اثربخشی خانواده بر کودک عمل می‌کند.» (آقای ص، مدیر سمن)

در این تعامل انضباطی با خانواده تلاش می‌شود آموزش‌هایی چون حقوق کودک و مضرات کار در خیابان به خانواده‌ها ارائه شود. درواقع این جلسات عمدتاً با پیش‌فرض عدم صلاحیت خانواده‌ها در مراقبت از کودکان برگزار می‌شود و این

۱. اسکار لوییس (۱۹۶۶ و ۱۹۶۸) اصطلاح «فرهنگ فقر» را برای تبیین وضعیت خانواده‌های مهاجر مکزیک به کار برد که به باور او از جهت اقتصادی فقیر محسوب نمی‌شدند اما به‌واسطه عادت به زیست در شرایط فقر اقتصادی در نسل اول مهاجران، سبک زندگی به باور او فقیرانه به نسل‌های بعد منتقل می‌شود (Lewis, 1966: 20). اصطلاح فقر فرهنگی اگر چه قرابت‌هایی با این مفهوم دارد اما به نظر می‌رسد که فراتر از این مفهوم می‌رود و معادل آن نیست. لوییس عمدتاً بر فرهنگی تأکید دارد که احساس ناامیدی، درماندگی و وابستگی در آن ریشه‌دار شده است (Lewis, 1968: 10).

انگاره‌ها را نیز در دل خود به خانواده‌ها منتقل می‌کند. کشاکش سلب حضانت یا حفظ حضانت از والدین با سنجش نحوه عملکرد خانواده در فرایند مداخله تأییدی بر این مدّعاست. اما آن سوی این کلاس‌ها خانواده‌هایی نشسته‌اند که خروج کودکان‌شان از خیابان برای‌شان به سادگی قابل تحقّق نیست و راه‌حل‌های جایگزین نیز برای‌شان میسر نمی‌افتد و از این‌رو مدام با انگاره عدم شایستگی در نگهداری از فرزندان خود مواجه هستند. این شکاف میان «گفتمان انضباطی» (که خانواده را «مقاوم» می‌نامد) و «واقعیت ساختاری» (که خانواده را در تنگنای اقتصادی قرار داده) در اینجا عیان می‌شود. در برخی موارد این عدم شایستگی به شدت درونی شده است، هرچند خانواده راهی برای برون‌رفت نیز پیش روی خود نمی‌بیند.

«به خودم می‌گویم کاش این بار اگر بچه‌ام را بگیرند همانجا بماند اصلاً. بماند بهزیستی، باور کن جایش بهتر است. این بار بگیرندش دیگر نمی‌روم پشش بگیرم. حداقل می‌دانم به‌اش غذا سر وقت می‌دهند، مراقبش هستند، لباس به‌اش می‌دهند، مدرسه دارد. خوش‌بخت‌تر از این است که بخواهد توی خانه پیش من بماند، با من بیاید برویم سر کار» (لیلا، مادر کودک کار).

یک لایه دیگر از ساخت سوژه کودک کار تفکیک مبتنی بر تابعیت است. در «برنامه اقدام و عمل» و «طرح شناسایی متکدیان»، واژگان «مجاز» و «غیرمجاز» مرز میان «کودک ایرانی مستحق حمایت» و «کودک مهاجر مطرود» را ترسیم می‌کنند. یک معاون سابق اجتماعی سازمان بهزیستی با صراحت منشأ این سیاست را آشکار می‌سازد: «اتباع اگر مجاز باشند و رعایت نکنند هم رد مرز می‌شوند. این طرح بهزیستی نبود؛ چیزی بود که معاونت سیاسی امنیتی وزارت کشور مطرح کرد» (آقای ف، سازمان بهزیستی). کاربرد واژگانی چون «رد مرز»، «اتباع» و «مجاز/غیرمجاز» که از گفتمان امنیتی-مرزی وام گرفته شده‌اند، کودک مهاجر را پیش از آنکه موضوع «توانمندسازی» یا «حمایت» باشد، به موضوع «مدیریت مرزی» و «اخراج» تبدیل می‌کند.

به نظر می‌رسد ساخت سوژه در سطح تحلیل متن بر پایه ترکیبی از واژگان و استعاره‌های زیر استوار است. این واژگان و استعاره‌ها، که به نظر می‌رسد از گفتمان‌های پزشکی، حقوقی، امنیتی و اخلاقی وام گرفته شده‌اند، در تقابل‌های دوگانه «قربانی/خطرناک»، «خانواده نیازمند/خانواده فاقد فرهنگ»، و «ایرانی مستحق/مهاجر مطرود» صورت‌بندی می‌شوند و زمینه زبانی مداخلات انضباطی بعدی را فراهم می‌آورند.

۱-۱- ب) فن‌های انضباط در عمل

سوژه‌سازی گفتمانی قواعد میدان را تعیین می‌کند، و فن‌های انضباط در عمل به پیاده‌سازی این قواعد روی زمین می‌پردازند. در این بخش، با تمرکز بر سطح تحلیل عمل گفتمانی (تفسیر) **فرکلاف**، به چگونگی تولید و رواج این فنون در نهادهای متولی و همچنین ارجاع آن‌ها به گفتمان‌های پزشکی، حقوقی، اخلاقی و توسعه‌ای پرداخته می‌شود. آنچه در این بخش توصیف می‌شود، حاصل تلفیقی از چند گفتمان است که هر یک از حوزه‌های خاصی وام گرفته شده‌اند: گفتمان پزشکی-بهداشتی بدن کودک را «آلوده» و نیازمند «پالایش» بازنمایی می‌کند؛ گفتمان حقوقی-کیفری «حضور در خیابان» را به «جرم» و «حرفه‌ای‌گری» پیوند می‌زند؛ گفتمان اخلاقی-مذهبی کار خیابانی را «غیرصحیح»، «بی‌غیرتی» و «مفت‌خوری» می‌نامد و «کرامت انسانی» را در تقابل با دریافت بی‌دردسر کمک تعریف می‌کند؛ و گفتمان توسعه‌ای-مهارتی فقر را به «کمبود سرمایه انسانی»، «ضعف مهارتی» و «مدیریت نادرست منابع» تقلیل می‌دهد. این تلفیق بینامتنی گفتمانی ویژه می‌سازد که در آن «حمایت» همواره با «شرط انضباط» همراه است، و شکست در انضباط به «مقاومت» و «عدم همکاری» تعبیر می‌شود.

اگر چه تمرکز این پژوهش بر کودکان کار در خیابان است، ولی به دلیل ابهام ساختاری در تعریف مفاهیم، مرز این دسته‌بندی‌ها با گروه‌های هم‌جوار (متکدیان بزرگسال، دست‌فروشان، معتادان متجاهر، بی‌خانمان‌ها و حتی کارگران روزمزد مهاجر) سیال و نامشخص است و در نتیجه فن‌های انضباطی توصیف‌شده در عمل بر این جمعیت‌های گسترده‌تر نیز اعمال می‌شوند.

نخستین سطح انضباط فضایی گشت‌های شهرداری و اورژانس اجتماعی هستند که با تمرکز بر چهارراه‌ها و معابر پرتردد،

کودکان را «جمع‌آوری» می‌کنند. این گشت‌ها که توسط شهرداری و بهزیستی سازماندهی می‌شوند، محصول تلفیق دو گفتمان «نظم شهری» و «حمایت اجتماعی» هستند؛ در ظاهر با هدف «جذب» و «حمایت»، اما در عمل با منطق «پاک‌سازی» و «نظارت» عمل می‌کنند. مسئله «جمع‌آوری» تقریباً بزرگ‌ترین دغدغه کودکان در خیابان است، تا آنجا که در میان اعضای یک خانواده تقسیم وظیفه‌ای وجود دارد و بزرگ‌ترها وظیفه مراقبت از کودکان در برابر گشت‌های شهری را دارند. سهیل ۱۵ ساله در توضیح روند روزمره خود می‌گوید: «من هر روز مراقب بچه‌ها باشم. ببینم یک وقت بهزیستی نگیردشان. همین اطراف بچه‌ها چرخ می‌زنم؛ حواسم به ماشین‌هاست. خودم دیگر چیزی نمی‌فروشم. هر چی آبجیم بفروشد همان است».

سطح دوم طرد از فضاهای عمومی «مطلوب» است. فضاهایی از جمله مراکز خرید یا حتی برخی تفرجگاه‌ها با استفاده از نگهبانان از حضور کودکان کار جلوگیری می‌کنند. حتی در برخی موارد سرویس‌های بهداشتی عمومی نیز به روی آنان بسته است. مشاهدات میدانی از پارک شهر و میدان هفت‌حوض نشان می‌دهد که کودکان یا از ترس برخورد نگهبانان یا از بیم نگاه‌های تحقیرآمیز از استفاده از این فضاها خودداری می‌کنند، یا با مانع مواجه می‌شوند. نگهبانان پارک‌ها یا خطوط مترو نیز مرزهای فضای «مجاز» را برای آنان تعیین می‌کنند. عبور از سد این نگهبانان برای این کودکان یک چالش جدی است. در حین مشاهدات میدانی اظهار نظرهایی از جمله «خاله، می‌خواهی از پارک برویم؟ نگهبان دارد آخر»، «خاله، ما می‌خواهیم برویم دست‌شویی؛ می‌شود تو جلو بروی، ما پشتت بپاییم؟» یا «این پاساژ خیلی قشنگ است؛ کاش می‌شد این تو جنس‌های مان را می‌فروختیم، ولی راهمان نمی‌دهند» نمونه‌هایی از این چالش‌های روزمره را نشان می‌دهد.

سطح سوم انضباط بدنی است. سوژه‌سازی تهدیدآمیز بدن فقیر به مثابه منبع خطر، زمینه و مشروعیت اجرای فن‌های انضباطی خاصی را فراهم می‌آورد که هدف‌شان پاک‌سازی بدن، فضا و محیط زندگی این جمعیت‌ها است. این فنون نیز نه فقط متوجه متکدیان بزرگسال و کودک که متوجه معتادان و بی‌خانمانان نیز می‌شود. این فنون به‌وضوح از گفتمان پزشکی-بهداشتی وام گرفته شده‌اند که بدن فقیر را به مثابه منبع آلودگی و بیماری بازنمایی می‌کنند. نمونه نخست آن فرایند «گندزدایی» در مراکز نگهداری است. کودکان به محض ورود به این مراکز موظفند تمام لباس‌های خود را درآورده، حمام کنند و لباس متحدالشکل مرکز را بپوشند. این آیین ورود صرفاً یک اقدام بهداشتی نیست، بلکه نمایشی آیینی از پالایش بدن آلوده و آماده‌سازی آن برای ورود به نظم انضباطی مرکز است. در دهه ۱۳۹۰، گزارش‌هایی از تراشیدن اجباری موی کودکان کار دستگیرشده برای شپش‌زدایی انتشار یافت که اگرچه با اعتراض‌های زیادی از سوی جامعه مدنی همراه شد، اما منطق پنهان آن همچنان باقی مانده است. «من اجازه نمی‌دهم سر بچه‌ها را به‌خاطر شپش‌زدایی بتراشند؛ کرامت انسانی آن‌ها را زیر سؤال ببرند. از شانه‌های ضد شوره استفاده می‌کنیم» (آقای ع، مسئول در سازمان بهزیستی). طبق این نگاه بدن کودکان فقیر ذاتاً آلوده است و پیش از هر مداخله دیگری باید پالایش شود، این مداخله می‌تواند نرم باشد.

بدن فقیر هم موضوع مراقبت است (نه برای حفاظت از خود او، بلکه برای محافظت از جامعه) و هم موضوع انضباط و طرد. سطح ظریف‌تر این فن‌های انضباط بدنی در آموزش‌های بهداشتی به کودکان کار در مراکز روزانه قابل مشاهده است. راهنمای عمل برای آموزش کودکان خیابانی که توسط سازمان بهزیستی تدوین شده است، به کودکان می‌آموزد از قرار گرفتن زیر نور خورشید اجتناب کنند، پیش از غذا دست‌ها را بشویند و از سرویس‌های بهداشتی تمیز استفاده کنند؛ آموزش‌هایی که در عین سادگی، در شرایط عینی زندگی این کودکان که ساعات طولانی را در خیابان می‌گذرانند، به آب و صابون دسترسی ندارند و از ورود به سرویس‌های بهداشتی عمومی منع می‌شوند، اغلب غیرقابل اجراست. این آموزش‌ها ضمن نادیده گرفتن موانع ساختاری، مسئولیت پاکیزگی را کاملاً بر دوش کودک می‌گذارند و او را نه فقط در مقام بدنی آلوده، که در مقام مسئول آلودگی خویش نیز بازنمایی می‌کنند.

سطح چهارم را می‌توان انضباط روانی-رفتاری نامید. این فنون معمولاً ذیل گفتمان «توانمندسازی» صورت‌بندی می‌شوند که به گفتمان مسلط در اسناد اخیر (مانند «برنامه اقدام و عمل») و گفتار اکثر سمن‌ها و کارشناسان دولتی بدل شده است.

اما تحلیل محتوای این برنامه‌ها و نحوه اجرای آنها نشان می‌دهد که «توانمندسازی» عمدتاً به معنای افزایش قدرت اقتصادی نیست، بلکه صورتی از «انضباط تربیتی-اخلاقی» است که از گفتمان توسعه‌ای-مهارتی وام گرفته شده و فقر را به «کمبود سرمایه انسانی» تقلیل می‌دهد.

یک مدیر سمن ادعا می‌کند: «ما مهارت را به کودک آموزش می‌دهیم تا در آینده حق انتخاب داشته باشد... برای مثال او می‌داند برق کاری بلد است، کار با کامپیوتر بلد است؛ اگر در این حوزه‌ها کار وجود داشته باشد می‌تواند انتخاب‌شان کند نه آنکه ملزم باشد به دست‌فروشی...» (آقای ع، مدیر سمن). ارائه این تصویر چنان ابراز می‌کند که گویی کودک و اعضای خانواده‌اش با افزایش مهارت «حق انتخاب» خواهند داشت و اشتغال به دست‌فروشی الزامی است که از دل نبود مهارت بر افراد وضع می‌شود. این تصویر بر تصویر بزرگتری بنا شده است که در آن بازار کار مبتنی بر مهارت فراهم می‌شود و اساساً فقر را با فقدان مهارت در افراد تبیین می‌کند.

در مصاحبه‌های صورت گرفته با نوجوانانی که در طرح‌های به اصطلاح کارآفرینی شرکت کرده‌اند همگی بر این نکته تأکید داشته‌اند که پس از دوره‌های یک الی دو ساله نتوانسته بودند کارگر حرفه‌ای باشند و در نهایت یا به کارگری ساده برگشته‌اند یا در همان کارگاه فعلی خود به کار با درآمدی حداقلی ادامه داده‌اند. کودکی که در بازار مولوی چرخ‌کشی می‌کرد پس از تجربه دوره‌های مهارت‌آموزی می‌گوید: «چندتایی کلاس رفتم، ولی دیگر برگشتم سر کار خودم. به این بچسیم، راه و چاهش را یاد بگیرم بهتر است برایم» (اصغر). نوجوان دیگری که دو سال ذیل پروژه‌های کارآفرینی مکانیکی کرده بود از تجربه ناموفقش برای ورود به بازار کار می‌گوید: «من فقط تو کار یک بخش از کار با ماشین را یاد گرفتم. یک مدت که کارگاه تعطیل شده بود رفتم مکانیکی کار کنم. گفتند باید یک سالی زیر دست خودمان شاگردی کنی تا کار یاد بگیری» (امیر).

آموزش سواد مالی، که توسط برخی سمن‌ها و نهادهایی مانند کمیته امداد پیگیری می‌شود، نمونه‌ای دیگر از این منطق است. این آموزش‌ها با تأکید بر «مدیریت ریسک»، «پس‌انداز» و «سرمایه‌گذاری»، بار مقابله با ناامنی اقتصادی را از ساختار به فرد انتقال می‌دهند و این انگاره را ایجاد می‌کنند که می‌توان با این آموزش‌ها بر مشکلات مالی فائق آمد. این رویکرد به وضوح از گفتمان روان‌شناسی-رفتاری وام گرفته شده که فرد را به عنوان موجودی محاسبه‌گر و مسئول مدیریت منابع خود بازنمایی می‌کند. کارشناس بهزیستی در همین راستا می‌گوید: «همه همکاران به اتفاق این نظر را داشتیم که آموزش سواد مالی می‌تواند برای مددجویان ما مفید باشد... بسیاری از افرادی که ما به عنوان فقیر در جامعه می‌شناسیم فاقد درآمد نیستند بلکه مشکل‌شان این است که اولویت‌بندی‌های اشتباهی را در پیش می‌گیرند». این گفتارها نشان می‌دهد که فقر نه به عنوان یک مسئله ساختاری (بیکاری، تورم، نابرابری)، بلکه به عنوان «ناتوانی در مدیریت منابع» بازتعریف می‌شود. در این روایت، فقیر نه قربانی شرایط اقتصادی، که مسئول انتخاب‌های غلط خود است و راه حل، آموزش «درست خرج کردن» است.

مؤسسه‌ای که این آموزش‌ها را به مراکز حمایتی ارائه می‌دهد، از «صندوق‌های سه‌گانه» سخن می‌گوید: صندوق اضطراری (معادل ۳ تا ۹ برابر درآمد ماهیانه)، صندوق پس‌انداز (۱۰ درصد از درآمد ماهیانه) و صندوق یاری به دیگران (از محل سود سرمایه‌گذاری). بن‌مایه این مدل با انگاره داشتن درآمد ماهیانه ثابت و مکفی برنامه‌ریزی شده است. در حالی که کودکان کار و خانواده‌های‌شان عمدتاً درآمد روزانه دارند و با کمبود شدید منابع مالی مواجه‌اند، این مدل برای آن‌ها اساساً غیرقابل اجرا است. در عمل، این آموزش‌ها با وعده «آزادی مالی» و «آسایش»، در حالی که شرایط ساختاری بدون تغییر باقی می‌ماند، به فرد می‌آموزند که اگر نتواند از پس مشکلات مالی بربیاید، تقصیر خود اوست که نتوانسته به درستی مدیریت کند.

در مجموع، فنون انضباط در عمل، برخلاف ظاهر حمایتی و توانمندساز خود، شبکه‌ای از کنترل فضایی، بدنی و روانی-رفتاری را بر پیکر کودکان کار خیابانی می‌گسترانند. این فنون، هر یک از گفتمان‌های خاصی وام گرفته شده‌اند و در نهادهای متولی (شهرداری، بهزیستی، سمن‌ها) تولید می‌شوند و رواج می‌یابند. «جمع‌آوری» و طرد از فضاهای عمومی، مرزهای فضای

مجاز را به کودکان می‌آموزد. آیین‌های پالایش بدن در مراکز نگهداری و آموزش‌های بهداشتی غیرقابل اجرا، بدن فقیر را ذاتاً آلوده و خود کودک را مسئول پالایش آن بازنمایی می‌کند. این فنون در مجموع، مسئولیت مشکلات ساختاری را به کودک و خانواده منتقل می‌کنند.

با این حال، سوژه‌ها در مواجهه با این شبکه انضباطی، به اشکالی از مقاومت روی می‌آورند: امتناع از همکاری، پنهان‌سازی اطلاعات، فرار از مراکز و بازگشت به خیابان. این مقاومت‌ها محدود به سوژه‌ها نیست؛ برخی از مددکاران اجتماعی و حتی مدیران سمن‌ها نیز تلاش کرده‌اند با تأکید بر «حمایت بدون قید و شرط» یا خودداری از ثبت بیومتریک کودکان، از شدت منطق انضباطی بکاهند. با این حال این رویکردهای انتقادی در اقلیت هستند. آنچه این فنون را منسجم می‌کند، منطق مشترکی است که در آن «حمایت» همواره به شرط انضباط اعطا می‌شود و شکست این انضباط که ریشه در نادیده گرفتن عوامل ساختاری دارد، نه به ناکارآمدی سیاست، که به «مقاومت» کودک و خانواده نسبت داده می‌شود.

۱-۲- ج) پیوند نهاد انضباط و نهاد کیفری

سومین و حیاتی‌ترین یافته آشکارسازی اتصال بین سازوکارهای انضباطی-حمایتی و دستگاه کیفری-طردکننده است؛ یعنی عمدتاً زمانی که سیاست‌های انضباطی با مقاومت افراد مواجه می‌شود. در این بخش، با تمرکز بر سطح تحلیل عمل اجتماعی (تبیین)، نشان داده می‌شود که چگونه این پیوند در بافت اقتصاد سیاسی ایران و در هم‌سویی با اولویت‌های حکمرانی (کاهش هزینه‌های رفاهی، کنترل مهاجرت، و مدیریت رؤیت‌پذیری فقر) معنا پیدا می‌کند. این پیوند نشان می‌دهد که دوگانه انضباط/کیفر، نه در تقابل، که در تداوم یکدیگر عمل می‌کند و حلقه‌های زنجیره واحد حکمرانی را شکل می‌دهد. سطح نخست نظام «شناسایی» است که با توجیهات حمایتی مانند «جلوگیری از حمایت‌های موازی» و «کسب آمار دقیق» پیگیری می‌شود، اما در عمل به پایگاه داده‌ای برای نظارت و تعقیب تبدیل شده است. به دلیل نبود اوراق هویتی نزد بسیاری از کودکان کار، گرایش به استفاده از فناوری‌های بیومتریک (به‌ویژه اسکن عنبیه) افزایش یافته است. یک مددکار سمن در این باره می‌گوید: «بهزیستی درخواست کرده با استفاده از واحد سیارمان کودکان کار تهران را با استفاده از دستگاه اسکن عنبیه شناسایی کنیم. می‌خواهند بدانند تعداد کودکان کار در سطح شهر چند نفر است و این کودکان چه کسانی هستند». نکته حائز اهمیت آنکه این سیستم بیومتریک هم‌خوانی با سامانه‌های حمایتی ندارد و قابلیت انتقال اطلاعات فرد را به سازمان‌های حمایتی برای مشمولیت ایجاد نمی‌کند. اما در عوض، امکان ثبت سابقه برای کودک را فراهم می‌کند و می‌توان از آن برای «استعلام» سوابق یا ردگیری کودکان در دفعات بعدی استفاده کرد. این نظام شناسایی، در عمل به ابزاری برای تولید «پرونده‌های قابل پیگیری» تبدیل می‌شود که برخلاف ظاهر حمایتی‌اش، در خدمت نظارت بر «تکرار حضور» و تشدید مداخله است. همان‌طور که در برنامه اقدام و عمل آمده است، تکرار حضور کودک در خیابان، که ملاک «عدم همکاری» خانواده محسوب می‌شود، ملاک قطع حمایت و یا سلب حضانت است و این تکرار حضور از طریق همین فرایند قابل پیگیری است.

پروژه انضباط و توانمندسازی مبتنی بر فردی‌سازی، به دلیل نادیده گرفتن ریشه‌های ساختاری فقر، محکوم به شکست است. تجربه کودکان شرکت‌کننده در طرح‌های کارآفرینی و مهارت‌آموزی و همچنین بازگشت کودکان به خیابان‌ها مؤید این ادعا است. اما این شکست در گفتمان مورد بحث نه به ناکارآمدی سیاست، که به «مقاومت»، «عدم همکاری» یا «عادت» خانواده نسبت داده می‌شود. این نسبت‌دهی، کارکردهایی هم دارد: از یک سو، دولت را از مسئولیت در قبال ناکارآمدی برنامه‌هایش تبرئه می‌کند و از سوی دیگر، با فردی‌سازی مسئولیت، زمینه را برای تشدید مداخله و ورود به مدار کیفری فراهم می‌آورد. «ما نمی‌توانیم کودکانی که در چهارراه‌ها دست‌فروشی می‌کنند را به این راحتی‌ها پای کلاس بنشانیم. این‌ها راه آسانی برای کسب درآمد پیدا کرده‌اند و سال‌هاست به آن عادت کرده‌اند. نمی‌شود به این راحتی این‌ها را به کار واداشت.

اینها به کار نکردن عادت کرده‌اند» (آقای ک، مدیر سمن). بدین ترتیب، شکست انضباط بهانه‌ای برای تشدید مداخله می‌شود. کیفر در مورد کودکان کار چهره متفاوتی دارد. برخلاف متکدیان بزرگسال که با حبس و مصادره اموال مواجه‌اند، کودکان ذیل آیین‌نامه سامان‌دهی در مراکز شبانه‌روزی نگهداری می‌شوند. فرایند جمع‌آوری در این آیین‌نامه در عمل مشابه همان دستگیری است و مراکز نگهداری نیز اگرچه ظاهری حمایتی دارند، اما با درهای قفل‌شده، لباس متحدالشکل و برنامه‌های اجباری شرایطی شبیه بازداشتگاه تأدیبی ایجاد می‌کنند. گزارش‌های متعددی از تلاش کودکان برای فرار از این مراکز ثبت شده است. اگرچه خشونت در اینجا چهره عریان زندان را ندارد، اما در پوشش «حمایت» و «نگهداری موقت»، کودکان را از آزادی و خانواده‌های‌شان محروم می‌کند. در قانون حمایت از اطفال و نوجوانان نقش وزارت دادگستری بیش از اسناد پیشین پررنگ شد. یکی از عوامل اصلی آن تأکید متن سند بر بزهکاری در کنار آسیب اجتماعی بوده است. دادگستری اگرچه دست به اقدامات مشابه سازمان بهزیستی مانند راه‌اندازی محل نگهداری کودکان زده است اما از حیث گفتمانی منظری متفاوت را پی می‌گیرد. در این منظر آسیب اجتماعی هم‌خوان با جرم قلمداد می‌شود و پیشگیری از آسیب اجتماعی به‌نوعی پیش‌گیری از جرم تعریف شده و به‌نوعی کودکان کار در خیابان مجرمان بالقوه هستند. برای نمونه در توضیح آنکه چرا دادگستری اقدام به راه‌اندازی مراکز شوق زندگی (مراکز نگهداری از کودکان در معرض آسیب اجتماعی) کرده است این‌گونه عنوان شده که هدف از افتتاح مجتمع شوق زندگی:

مداخله فوری قضایی برای پیشگیری از بزه‌دیدگی و جلوگیری از آسیب بیشتر به کودکان است. بر اساس قانون اساسی، این قوه مسئول پیشگیری از جرم و اصلاح مجرم است. این امر تنها شامل پیشگیری کیفری و وضعی می‌شود، اما پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی پیشگیری از ابعاد فرهنگی و اجتماعی است.

از همین روست که این مراکز مجتمع‌های قضایی-حمایتی خطاب شدند. این درهم‌تنیدگی نهادی، مرز میان «حمایت» و «کنترل» را چنان محو می‌کند که یک نهاد واحد می‌تواند هم‌زمان نقش پناه‌دهنده، ناظر و دروازه‌بان ورود به نظام کیفری را ایفا کند. این مشابه پیوندی است که وکانت (Wacquant, ۲۰۰۹) از آن تحت عنوان «هم‌سویی بازوی رفاهی و بازوی کیفری دولت» یاد می‌کند؛ هم‌سویی‌ای که در آن «شکست» در پروژه انضباطی، به‌راحتی به «جرم» و «مجازات» تبدیل می‌شود. البته رویکرد مبتنی بر جمع‌آوری سال‌ها مورد انتقاد سمن‌ها بود تا جایی که در نسخه اولیه آیین‌نامه اجرایی ماده ۶ قانون حمایت از اطفال و نوجوانان اصطلاح «جذب» جایگزین «جمع‌آوری» شد. در عین حال، در سال‌های اخیر ارجاع به مراکز شبانه‌روزی رو به کاهش گذاشته و در عوض ایده «خانواده‌محوری» مورد توجه قرار گرفته است. به‌طور خاص درباره فعالیت قرارگاه اجتماعی برای کودکان کار در خیابان که پایلوت آن را در برخی شهرها و به‌طور خاص در تهران اجرا کردند، چنین عنوان شد که مرحله «جمع‌آوری» حذف شده است: «ما جمع‌آوری این بچه‌ها از خیابان‌ها را قبول نداریم و تکرار نمی‌کنیم. بحث ما سامان‌دهی با محوریت حفظ کرامت این بچه‌ها و استعدادیابی آنهاست. این طرح با رویکرد خانواده محوری است» (احمدی صدر، مدیرعامل وقت سازمان خدمات اجتماعی شهرداری تهران^۱). در عوض کودکان نه به‌صورت دسته‌جمعی بلکه فرد به فرد از سطح خیابان به همراه مشاور وارد ماشینی می‌شدند که آن‌ها را به خانه‌های‌شان می‌برد تا در آن‌جا ضمن بررسی شرایط خانواده و تشکیل پرونده مددکاری، از آن‌ها تعهد گرفته می‌شد که کودکان‌شان را به خیابان نفرستند.

چنانکه پیش‌تر عنوان شد، خانواده‌محوری در این گفتمان نه به معنای حذف انضباط، بلکه به معنای انتقال آن به درون خانواده است. اما در این رویکرد جدید نیز بال کیفری از میان نمی‌رود. به واسطه آن، نگهداری موقت کودک در مراکز شبانه‌روزی حذف و در عین حال تهدید سلب حضانت در صورت عدم همکاری پررنگ شده است، تهدیدی که به‌مراتب سنگین‌تر و بلندمدت‌تر است. با این حال نباید این مسئله را نیز نادیده گرفت که غلبه ایده خانواده‌محوری به‌معنای کنار گذاشته شدن ایده وجود باندهای مافیایی و پذیرش عامل کار کودک در شرایط خانواده است.

1 . <https://www.tabnak.ir/0055W1>

بدین ترتیب، آنچه در این بخش آشکار می‌شود زنجیره‌ای است که از «شناسایی» آغاز می‌شود اما به «شکست انضباط» می‌انجامد و در ادامه با «کیفر در پوشش حمایت» پایان می‌یابد. این زنجیره، در بستر اقتصاد سیاسی ایران و در هم‌سویی با اولویت‌های حکمرانی (کاهش هزینه‌های رفاهی از طریق واگذاری به سمن‌ها، کنترل مهاجرت از طریق تفکیک تبعیض‌آمیز و مدیریت رؤیت‌پذیری فقر از طریق جمع‌آوری) معنا پیدا می‌کند. کیفر نه حذف، که به شکل «نرم‌تری» در بستر خانواده اعمال می‌شود و با این چرخش، دولت ضمن کاهش هزینه‌های خود، نظارت را به درون خانواده منتقل می‌کند و تهدید به سلب حضانت را به‌عنوان اهرم فشار در فرایند انضباط حفظ می‌نماید.

۱-۳-۵) بستر اقتصاد سیاسی و عدول از دولت رفاه

یافته‌های سه بخش پیشین، تصویری از یک دستگاه انضباطی-کیفری را ترسیم می‌کنند که در آن «حمایت» مشروط به «انضباط» می‌شود و شکست در انضباط، بهانه‌ای برای تشدید مداخله. اما این تصویر، اگر در بستر اقتصاد سیاسی ایران قرار نگیرد، ناقص خواهد ماند. پرسش کلیدی این است: چرا دولت با وجود شکست‌های متوالی، همچنان بر این الگو اصرار دارد؟ و آیا این الگو را می‌توان به‌سادگی با نظریات فوکو و وکانت تطبیق داد؟

نخستین نکته آنکه می‌توان ادعا کرد دولت در ایران به‌دلایل ساختاری (از جمله تحریم‌های اقتصادی، محدودیت‌های مالی، و اولویت‌های امنیتی-سیاسی) نمی‌تواند به اندازه دولت‌های اروپایی یا آمریکایی در ارائه خدمات رفاهی توانمند و البته مقتدر عمل کند. وکانت (Wacquant, ۲۰۰۹) دولت تنبیهی نولیبرال را با پیوند ارگانیک «کارگستری» و «زندان‌گستری» توضیح می‌دهد؛ جایی که دولت هم‌زمان از یک سو حمایت‌های رفاهی را مشروط و محدود می‌کند و از سوی دیگر دستگاه کیفری را گسترش می‌دهد. اما در ایران، این پیوند نه از موضع قدرت یک دولت رفاهی در حال عقب‌نشینی، که از موضع ضعف یک دولت درگیر بحران مالی و مشروعیت شکل می‌گیرد. دولت در ایران به‌جای آنکه با «مشت آهنین» (به تعبیر وکانت) بر فقرا فرود آید، بیشتر با «دست لرزان» عمل می‌کند: گاه انضباط، گاه عقب‌نشینی، گاه کیفر گزینشی (به‌ویژه درباره مهاجران) و گاه واگذاری مسئولیت به نهادهای غیردولتی.

تحریم‌های اقتصادی و فشارهای ناشی از آن، نقشی تعیین‌کننده در شکل‌گیری این الگو دارند. دولت در شرایط کمبود منابع، به‌جای سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های رفاهی و حمایت‌های بلندمدت، به سراغ راه‌حل‌های کم‌هزینه‌تر می‌رود: واگذاری خدمات به سمن‌ها (که هزینه‌های دولت را کاهش می‌دهد)، آموزش‌های مهارتی و سواد مالی (که وعده خروج از فقر را بدون هزینه مستقیم دولتی ارائه می‌دهند) و تهدید به کیفر (که هزینه سرکوب را به نهادهای قضایی و خانواده‌ها منتقل می‌کند).

در همین بستر، گرایش به اصطلاحات نولیبرال معنا پیدا می‌کند. متون «کارآفرینی»، «سرمایه انسانی»، «مدیریت ریسک» و «مسئولیت‌پذیری فردی» که در برنامه‌های توانمندسازی و آموزش سواد مالی به‌کار می‌رود، حائز دقیقاً همان واژگان و اصطلاحاتی است که دولت‌های نولیبرال برای توجیه عقب‌نشینی از تعهدات رفاهی به‌کار می‌برند. اما تفاوت در اینجاست که در ایران، این واژگان و اصطلاحات نه از موضع یک دولت رفاهی در حال کوچک‌سازی، که در پیوند با یک دولت ضعیف و درگیر بحران به‌کار گرفته می‌شود. استفاده از این اصطلاحات و واژگان در اسناد سیاستی به‌معنای نولیبرال بودن دولت ایران نیست؛ بلکه نشان از توسل استعاری به اصطلاحات نولیبرال دارد. دولت با توسل به آنها، عملاً عقب‌نشینی خود از تعهدات رفاهی را توجیه می‌کند و بار مسئولیت خروج از فقر را از دوش خود بر می‌دارد و بر شانه‌های فرد و خانواده می‌گذارد و در عین حال، با تهدید به کیفر (سلب حضانت، حبس، اخراج)، نظارت خود را بر این فرایند حفظ می‌کند.

مقاومت‌های روزمره‌ای که سوژه‌ها در برابر این شبکه انضباطی از خود نشان می‌دهند، از امتناع از همکاری با مددکاران و پنهان‌سازی درآمد و سبک زندگی تا فرار از مراکز نگهداری و بازگشت به خیابان، همگی گواه آنند که این الگوی انضباطی

به‌رغم تمام پیچیدگی‌اش، با مقاومت‌های مداوم و شکست‌های متوالی مواجه است. بازگشت اکثر کودکان به خیابان و امتناع خانواده‌ها از همکاری با برنامه‌ها، نه استثناء، که قاعده کار است. این نکته نشان می‌دهد که سیاست‌های قهری در غیاب پروژه کلان‌تر، کارایی چندانی ندارند و درباره کودکان ایرانی که مشمول اخراج نیستند، این سیاست‌ها با شکست و بازگشت مکرر مواجه می‌شود.

در مجموع، آنچه را که در ایران شکل گرفته نمی‌توان به‌سادگی با نظریات فوکو یا وکانت تطبیق داد. این الگو نه دولت تنبیهی مقتدر وکانتی است که «مشت آهنین» خود را بر سر فقرا فرود آورد، و نه حکومت‌مندی ظریف فوکویی که از طریق «آزادی» و «خودتنظیم‌گری» عمل کند. آنچه در ایران مشاهده می‌شود، «رفاه انضباطی-تنبیهی شکننده» است؛ شکلی از حکمرانی که در آن دولت ضعیف‌شده، با ترکیبی از واگذاری مسئولیت به نهادهای غیردولتی، توسل به واژگان و اصطلاحات نولیبرال، تهدید به کیفر و برخورد قهری‌گزینشی، تلاش می‌کند تا فقر را در فضای شهری مدیریت کند، نه ریشه‌کن. این الگوی ناقص و مواجه با مقاومت توفیق‌هایی از این دست در سطح گفتمانی داشته است: بازتعریف فقر به‌عنوان مسئله‌ای اخلاقی-رفتاری، مشروعیت‌بخشی به نظارت بر فرودستان شهری و توجیه عدول دولت از تعهدات رفاهی در شرایط فشار اقتصادی.

نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش از طریق مطالعه موردی شهر تهران و با تمرکز بر گفتمان مسلط در اسناد رسمی، گفتار مسئولان و عملکرد نهادهای اصلی به دست آمده و تنظیم شده‌اند. بدیهی است که تحلیل این یافته‌ها به‌معنای ارائه تصویری یک‌دست از کل نظام رفاهی ایران نیست؛ بلکه حاکی از آن است که گفتمانی با این ویژگی‌ها جریان دارد و منطق آن در میان نهادهای متولی، با وجود تفاوت‌ها تا حد زیادی مشترک و مسلط است. با این حال تعمیم این یافته‌ها به کل نظام رفاهی یا به شهرهای کوچک‌تر و مناطق با ترکیب قومی-مذهبی متفاوت نیازمند پژوهش‌های تکمیلی است.

این پژوهش با تمرکز بر سیاست‌های سامان‌دهی کودکان کار در خیابان نشان می‌دهد که سیاست‌گذاری اجتماعی در ایران را نمی‌توان صرفاً در قالب سیاست‌های حمایتی یا بازتوزیعی فهم کرد. آنچه در میدان سیاست‌گذاری و اجرا مشاهده می‌شود، شبکه‌ای از گفتمان‌ها، نهادها و سازوکارهای مداخله است که کودکان کار را نه فقط به‌عنوان «نیازمند»، بلکه به‌عنوان «قربانیانی» بازتعریف می‌کند که «نجات‌شان» مستلزم مداخله‌ای انضباطی در پیوند با خود و خانواده‌شان است. در این چارچوب، تمایز میان کودک «قابل اصلاح» و خانواده «مقاوم» به یکی از محوری‌ترین ابزارهای حکمرانی بدل می‌شود؛ ابزاری که تعیین می‌کند چه کودکانی شایسته حمایت مشروط‌اند و چه خانواده‌هایی موضوع کنترل، اصلاح یا طرد.

یافته‌های پژوهش میدانی حکایت از آن دارد که «توانمندسازی» در این حوزه، نه افزایش قدرت اقتصادی، که صورتی از انضباط تربیتی-اخلاقی است. در این منطق، فقر کودک به «نداشتن مهارت» یا «فرهنگ نادرست» خانواده تقلیل می‌یابد و مادران هدف آموزش‌های «فرزندپروری» و پدران هدف برچسب‌های «بی‌غیرتی» یا «تنبلی» می‌شوند. گذار از این منطق به رفاه تنبیهی در تهدید به سلب حضانت و نگهداری کودک در مراکز شبانه‌روزی تجلی می‌یابد. در سطح رفاه کیفری، حضور کودک در خیابان به‌مثابه «مصادیق آسیب اجتماعی» نه فقط نیازمند حمایت، که نیازمند کنترل و نظم‌دهی به خانواده تلقی می‌شود.

یافته‌ها همچنین نشان می‌دهد که الگوی حکمرانی بر کودکان کار در ایران، نه با دولت تنبیهی مقتدر وکانتی انطباق دارد و نه با حکومت‌مندی ظریف فوکویی. آنچه در ایران مشاهده می‌شود تلفیقی از این دو با ویژگی‌های بومی دولت ضعیف‌شده درگیر تحریم است. فوکو و وکانت چارچوبی برای صورت‌بندی پرسش‌های این پژوهش فراهم آوردند. پاسخ به این سوالات، با صورت‌بندی مفهوم «رفاه انضباطی-تنبیهی شکننده»، از دل داده‌های میدانی و در تعامل با نظریه‌ها بیرون

آمده است؛ داده‌هایی که نشان می‌دهد دولت ایرانی به جای «مشت آهنین» (به تعبیر وکانت) با «دست لرزان» و ترکیبی از واگذاری، تهدید و برخورد گزینشی عمل می‌کند. این تفاوت الگوی ایرانی با نظریه‌های فوکو و وکانت، دقیقاً همان نقطه‌ای است که بسط نظری یافته‌ها را ممکن می‌سازد. یافته‌های پژوهش در سه جهت یاری‌بخش بسط چارچوب‌های نظری است: نخست، در خصوص نظریه دولت کیفری وکانت، یافته‌ها نشان می‌دهد که پیوند نهاد رفاه و نهاد کیفری در ایران، نه فقط از طریق همکاری نهادی، که از طریق زیرساخت‌های فن‌آورانه و داده‌محور نیز تحکیم می‌شود. سیستم شناسایی بیومتریک که با هدف شمارش کودکان کار و ثبت اطلاعات آن‌ها به کار گرفته می‌شود، امکان ردیابی «تکرار حضور» را فراهم می‌آورد و پرونده حمایتی کودک را به سابقه نظارت بر خانواده تبدیل می‌کند. همچنانکه در کشورهای متعددی در جهان نیز سیستم شناسایی بیومتریک به همین طریق در خدمت نظارت زیر سایه حمایت عمل می‌کند (ن.ک به Breckenridge, 2005). دوم، در تقابل با نظریه‌های کلاسیک انضباط که بر شفافیت قواعد تأکید دارند، نقش «ابهام» به عنوان یک فن حکمرانی آشکار می‌شود. ابهام در مرزهای میان سوژه «قربانی» و سوژه «خطرناک» به مددکاران و مسئولان غربالگری «اختیار تفسیر» می‌دهد و امکان جابه‌جایی کودکان میان مسیرهای نهادی متفاوت را فراهم می‌آورد. سوم، منطق انضباطی «توانمندسازی» مبتنی بر فردی‌سازی مسئله فقر است و شکست ذاتی آن (که در بازگشت مکرر کودکان به خیابان تجلی می‌یابد) به حساب «مقاومت» یا «عدم همکاری» خانواده گذاشته می‌شود؛ بدین ترتیب، شکست پروژه انضباط خود به توجیهی برای تشدید مداخله تبدیل می‌شود.

واگذاری اجرای سیاست‌ها به سمن‌ها نیز اگرچه در ظاهر با ادعای کاهش تصدی‌گری دولت همراه است، اما این نهادها در موقعیتی پارادوکسیکال قرار دارند: از یک سو منتقد خشونت پلیسی و طرح‌های جمع‌آوری بی‌ضابطه‌اند و از سوی دیگر، مجریان اصلی مداخلات و عاملان شناسایی و ثبت اطلاعات کودکان.

در جمع‌بندی نهایی، آنچه در مواجهه با کودکان کار در خیابان روی می‌دهد، اجرای منطق «رفاه انضباطی-تنبیهی شکننده» است؛ منطقی که به واسطه چهار مؤلفه شکل می‌گیرد: (۱) واگذاری مسئولیت به نهادهای غیردولتی که دولت را از هزینه‌های مستقیم رفاهی می‌رهاند؛ (۲) فردی‌سازی مسئولیت فقر از طریق گفتمان توانمندسازی که بار ناامنی اقتصادی را از ساختار به فرد منتقل می‌کند؛ (۳) تهدید به کیفر در قالب سلب حضانت، حبس یا اخراج؛ و (۴) برخورد قهری گزینشی که عمدتاً متوجه مهاجران است. «شکنندگی» این الگو از آن روست که با مقاومت‌های روزمره و بازگشت‌های مکرر سوژه‌ها مواجه می‌شود و کارایی چندانی ندارد. این الگو نه تنها با خوانش خطی از نظریات فوکو و وکانت تفاوت دارد، بلکه مفهوم «شکنندگی» را به عنوان ویژگی ساختاری دولت ضعیف‌شده‌ای پیش می‌نهد که در آن توسل به کیفر نه از موضع قدرت، که از موضع ناتوانی در ارائه خدمات رفاهی پایدار صورت می‌گیرد. این الگو هر اندازه ناقص و ناتمام، ناظر بر آن است که احتمال دارد سیاست‌گذاری اجتماعی در ایران به بازتولید نابرابری و طرد خانواده‌های فقیر منجر شود.

این پژوهش، با برجسته‌کردن منطق یادشده، زمینه‌ای را برای بازاندیشی انتقادی در سیاست‌های مرتبط با کودکان کار فراهم می‌آورد؛ بازاندیشی‌ای که بدون آن، مسئله کار کودک همچنان نه به عنوان مسئله‌ای ساختاری-حقوقی، بلکه به مثابه مسئله‌ای برای نظم و کنترل فهم خواهد شد.

سهم نویسندگان:

این مقاله برگرفته از پایان‌نامه دکتری نویسنده اول به راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسنده سوم بوده است.

منابع

- احمدی، کامیل (۱۳۹۹). رد پای استعمار در جهان کودکی: پژوهشی جامع در خصوص اشکال، علل و پیامدهای کار کودکان، دانمارک: آوای بوف.
- اسفاری، میترا (۱۳۹۶). جدال هویتی در پارک، رقابت قاعده‌مند در چهارراه: دو نما از کودکی در فضای شهری، مطالعات فرهنگی و ارتباطات، ۴۶: ۱۱۳-۱۴۶.
- افشان، فروزان (۱۴۰۰). تکدی‌زدایی: از انقلاب مشروطه تا انتهای پهلوی اول. تهران: نشر همشهری.
- اکرامی، صحرا (۱۳۹۷). جامعه مدنی و کودکان آسیب‌دیده. تهران: خرد سرخ.
- امیری، انسیه (۱۳۹۵). تحلیل جامعه‌شناختی تجربه زیسته کودکان کار خیابانی/افغان در شهر اصفهان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه خوارزمی.
- اوتق، نازمحمد؛ قربانی، علی؛ سورزهی مسلم (۱۴۰۲). بررسی جامعه‌شناختی پدیده کودکان کار (مورد مطالعه: کودکان کار شهرستان مهرستان و سیستان و بلوچستان). جامعه‌شناسی کاربردی ۳۴(۳): ۶۵-۸۸.
- جواهری، جلوه؛ روشنفکر، پیام؛ مظفری، کاوه؛ دلارام، علی؛ زنگنه، نیکزاد (۱۴۰۲). پایان دادن به کار کودک در خیابان، تهران: افکار.
- خواجه نایینی، علی؛ هاشمی، صفیه سادات (۱۳۹۹). آسیب‌شناسی سیاست‌های ساماندهی کودکان خیابانی در ایران. مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی (مطالعات راهبردی جهانی شدن)، ۱۰(۳۶): ۱۴۲-۱۶۲.
- سازمان بهزیستی (۱۳۹۸)، معرفی خدمات حوزه امور اجتماعی.
- سازمان بهزیستی (۱۴۰۱)، برنامه اقدام و عمل ساماندهی کودکان کار و خیابان.
- سام‌آرام، عزت‌اله؛ حسینی حاجی بکنده، سید احمد؛ موسوی چلک، حسن (۱۳۹۵)، «سیاست‌گذاری اجتماعی در حوزه آسیب‌های اجتماعی در قوانین برنامه توسعه کشور». انتظام اجتماعی، ۲۱: ۱۰۵-۱۲۶.
- سبزی خوشنامی، محمد؛ محمدی، الهام؛ عرشی، ملیحه؛ تکفلی، مرضیه؛ نوروزی، سارا (۱۳۹۸). شناخت اثرات طرح ساماندهی کودکان خیابانی در سایه چالش‌های آن. پژوهشنامه مددکاری اجتماعی، ۲۱: ۱۳۲-۷۵.
- صارمی، ریحانه (۱۴۰۰). مستندنگاری مراکز پرتو (مراکز کودکان کار در خیابان شهرداری تهران). تهران: معاونت فرهنگی شهرداری تهران.
- صفی‌خانی، ثمره؛ موسوی، سید یعقوب؛ رجب‌لو، قنبرعلی (۱۳۹۵). هویت در آستانه کولی‌های ساکن تهران. تحقیقات فرهنگی ایران، ۳۵(۳): ۲۹-۱.
- کاوه، مهدی؛ طبعی، منصور؛ شهابی، محمود؛ احمدی، حبیب (۱۴۰۰). سیاست‌گذاری آسیب‌های اجتماعی در دهه ۶۰. فصلنامه علوم اجتماعی، ۲۸(۹۵): ۳۵-۱.
- معروفی، نازآفرین و ایمانی، فرانک (۱۳۹۲)، راهنمای عمل برای آموزش کودکان خیابانی، تهران: سازمان بهزیستی کشور
- مقدم، محمدحسین؛ ملتفت، حسین؛ حزباوی، عزیز (۱۴۰۱). کاوشی در فرآیند شکل‌گیری پدیده کودکان کار خیابانی و پیامدهای آن در شهر اهواز. مطالعات جامعه‌شناختی شهری (مطالعات شهری)، ۱۲(۴۳): ۱۳۱-۱۵۸.
- ملتفت، حسین؛ شهریاری، مرضیه؛ حزباوی، عزیز (۱۳۹۹). تحلیل وضعیت و پیامد عادت‌واره‌های کودکان از کار در خیابان با رهیافت نظریه داده‌بنیاد، پژوهشنامه مددکاری اجتماعی، ۲۵: ۳۱-۷۰.
- وامقی مروهه؛ رفیعی، حسن؛ سجادی، حمیرا؛ رشیدیان آرش (۱۳۹۰). مرور نظام‌مند مطالعات کودکان خیابانی در یک دهه اخیر در ایران: عوامل خانوادگی مرتبط و پیامدهای خیابانی‌شدن کودکان. مسائل اجتماعی ایران ۲(۱): ۱۶۵-۱۳۶.
- وامقی، مروهه؛ دژمان، معصومه؛ رفیعی، حسن؛ روشنفکر، پیام (۱۳۹۴). ارزیابی سریع وضعیت کودکان خیابانی در شهر تهران، ۱۳۹۲: علل و خطرهای کار کودکان در خیابان. مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ۴(۱): ۳۳-۵۷.

References

- Afshan, F. (2021). *Beggary Elimination: From the Constitutional Revolution to the End of the First Pahlavi Period*. Tehran: Hamshahri Publishing. (in Persian)
- Ahmady, K. (2021). *Traces of Exploitation in Childhood: A Comprehensive Research on the Forms, Causes and Consequences of Child Labour in Iran*. Scholar's Press.
- Alaedini, P.; Mirzaei, A. (2021). From Afghanistan Border to Iranian Cities: The Case of Migrant Children in Tehran. In N. Ribas Mateos & T. J. Dunn (Eds.), *Handbook on Human Security, Borders and Migration* (pp. 399-411). Edward Elgar.
- Amiri, A. (2017). *A Sociological Analysis of the Lived Experience of Afghan Street-Working Children in Isfahan*. Master's thesis, Kharazmi University. (in Persian)
- Breckenridge, K. (2005). The Biometric State: The Promise and Peril of Digital Government in the New South Africa. *Journal of Southern African Studies*, 31(2): 267-282.
- Committee on the Rights of the Child. (2017). *General comment No. 21 (2017) on children in street situations*. CRC/C/GC/21. United Nations.
- Dean, M. (2010). *Governmentality: Power and Rule in Modern Society* (2nd ed.). SAGE Publications.
- Ekrami, S. (2018). *Civil Society and Children at Risk*. Tehran: Khord-e Sorkh. (in Persian)
- Esfari, M. (2017). Identity Struggle in the Park, Regulated Competition at the Intersection: Two Views of Childhood in Urban Space. *Cultural Studies and Communication*, 46, 113-146. (in Persian)
- Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis: The critical study of language*. Longman.
- Fairclough, N. (2003). *Analysing discourse: Textual analysis for social research*. Routledge.
- Fairclough, N. (2006). Language and globalization. *Semiotica*, 2006(162), 317-342. <https://doi.org/10.1515/SEM.2006.081>
- Foucault, M. (1977). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. (A. Sheridan, Trans.). Vintage Books.
- Foucault, M. (2008). *The birth of biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-1979* (M. Senellart, Ed.; G. Burchell, Trans.). Palgrave Macmillan.
- Garland, D. (1997). *Punishment and Welfare: A History of Penal Strategies (Classics of Law & Society)*. Quid Pro, LLC
- Garland, D. (2001). *The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society*. University of Chicago Press.
- Hinton, E. (2016). *From the War on Poverty to the War on Crime: The Making of Mass Incarceration in America*. Harvard University Press.
- Javaheri, J., Roshanfekr, P., Mozafari, K., Ali, D., & Zanganeh, N. (2023). *Ending Child Labour on the Street*. Tehran: Afkar Publishing. (in Persian)
- Kaveh, M., Tabiei, M., Shahabi, M., & Ahmadi, H. (2021). Policymaking of Social Damages in the 60s. *Quarterly Journal of Social Sciences*, 28(95), 1-35. (in Persian)
- Khajeh Naieni, A., & Hashemi, S. S. (2020). Pathology of Policies on Street Children in Iran. *Strategic Studies of Public Policy (Strategic Studies of Globalization)*, 10(36), 142-162. (in Persian)
- Lewis, O. (1966). The Culture of Poverty. *Scientific American*, 215(4): 19-25.
- Lewis, O. (1968). *La Vida: A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty—San Juan and New York*. Vintage Books.
- Maroufi, N., & Imani, F. (2013). *A Practical Guide for Educating Street Children*. Tehran: State Welfare Organization of Iran. (in Persian)
- Moghadam, M. H., Motalef, H., & Hezbavi, A. (2022). An Exploration into the Process of Formation of the Phenomenon of Street-Working Children and Its Consequences in Ahvaz. *Urban Sociological Studies (Urban Studies)*, 12(43), 131-158. (in Persian)

- Motalef, H., Shahryari, M., & Hezbavi, A. (2020). Analysis of the situation and consequences of children's habits of working on the street Foundation Data Theory. *Social Work Research Quarterly*, 25, 31–70. (in Persian)
- Ounagh, N. M., Ghorbani, A., & Soorzehi, M. (2023). Analysis of Social Factors Affecting the Phenomenon of Working Children in Mehrestan City. *Journal of Applied Sociology*, 34(3), 65–88. (in Persian)
- Piven, F. F.; Cloward, R. A. (1971). *Regulating the Poor: The Functions of Public Welfare*. Vintage Books.
- Rose, N. (1999). *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*. Cambridge University Press.
- Sabzi Khoshnami, M., Mohammadi, E., Arshi, M., Takaffoli, M., & Norouzi, S. (2019). Understanding Effects of the Plan for Organizing Street Children by Considering its Challenges. *Social Work Research Quarterly*, 21, 75–132. (in Persian)
- Safikhani, S., Mousavi, S. Y., & Rajablou, G. (2016). Liminal Identity of Gypsies in Tehran. *Iranian Cultural Research*, 35(3), 1–29. (in Persian)
- Sam-Aram, E., Hosseini Haji Bekandeh, S. A., & Mousavi Chelak, H. (2016). Social Policy-Making in the Field of Social Harms in the Laws of the Country's Development Plan. *Journal of Social Order*, 21, 105–126. (in Persian)
- Saremi, R. (2021). *Documentation of Parto Centers (Centers for Street-Working Children of Tehran Municipality)*. Tehran: Cultural Deputy of Tehran Municipality. (in Persian)
- State Welfare Organization of Iran. (2019). *Introduction to Social Affairs Services*. (in Persian)
- State Welfare Organization of Iran. (2022). *Action and Implementation Plan for Organizing Working and Street Children*. (in Persian)
- Vameghi, M., Dezhman, M., Rafiey, H., & Roshanfekr, P. (2015). Rapid Assessment of the Situation of Street Children in Tehran, 2013: Causes and Risks of Child Labour on the Street. *Iranian Journal of Social Studies and Research*, 4(1), 33–57. (in Persian)
- Vameghi, M., Rafiey, H., Sajjadi, H., & Rashidian, A. (2011). Relevant Family Factors and Consequences of Streetization of Children. *Social Problems of Iran*, 2(1), 136–165. (in Persian)
- Van Oorschot, W. (2000). Who should get what, and why? On deservingness criteria and the conditionality of solidarity among the public. *Policy & Politics*, 28(1): 33–48.
- Wacquant, L. (2009). *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Duke University Press.
- Wacquant, L. (2012). Three Steps to a Historical Anthropology of Actually Existing Neoliberalism. *Social Anthropology*, 20(1): 66–79.